

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

21

1940

(NIEUWE REEKS)

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

EEN TERRA-SIGILLATA-KOM UIT VECHTEN, UIT HET ATELIER VAN BASSUS EN COELIUS VAN LA GRAUFESENQUE

In den zomer van 1938 begonnen wij met het onderzoek naar de burgerlijke nederzetting die, zooals wij reeds lang vermoed hadden, bij het castellum te Vechten gelegen moest hebben.

den opstand der Bataven (69/70) hebben plaats gehad. Op het niveau van de oudste periode vonden wij o.a. de mooie kom van terra-sigillata (vorm Drag. 29) die hier is afgebeeld.

Afb. 1.

Bij die eerste proefgraving bleek reeds duidelijk, dat er minstens twee perioden te onderscheiden waren, door een kunstmatige ophooging van elkaar gescheiden. Deze beide perioden waren identiek met die van het eerste en het tweede castellum. De kunstmatige ophooging van het terrein moet, zooals wij in ons laatste opgravingsbericht hebben aangetoond¹⁾, kort na

Het is een bijna gaaf exemplaar. De weinige ontbrekende stukjes konden, doordat het decor uit vier, bijna geheel identieke metopen bestaat, door afvorming met volkomen zekerheid in gips worden gereconstrueerd.

De kom is op den bodem gestempeld met het pottenbakkersmerk OF BASSICO en stamt dus uit de fabriek van BASSUS en COELIUS, die werkten te La Graufesenque onder de regeerin-

1) Oudh. Med. N.R. XX blz. 47 e.v.

Afb. 2.

gen van CLAUDIUS en NERO. De verschillende versieringselementen, die op de producten van dit atelier voorkomen, vindt men bij KNORR²⁾ afgebeeld. De hier besproken kom stelt ons in staat de door Knorr gegeven collectie versieringsvormen met enkele belangrijke elementen te vermeerderen. In het fries van guirlanden van de bovenste zone merken wij op:
de papaverstengel KNORR Taf. 13, 12;
het driedeelige blaadje KNORR Taf. 13, 11 en het sterretje aan een spiraalstengel KNORR Taf. 13, 25.

Den boog, die het voornaamste element van de rank vormt, vinden wij weer onder de typen van COELIUS bij KNORR op Taf. 23, 30 en de geheele rank in eenigszins vereenvoudigden vorm (zonder den stengel met het driepuntige blaadje) op een scherf van dezen pottenbakker, eveneens uit Vechten, KNORR Taf. 24 E.

In de onderste zone merken wij op: het blad, KNORR Taf. 13, 9, het dubbele blaadje Taf. 13, 33 en een bloemknop, dien wij bij KNORR niet vinden, No 1 van onze lijst, Afb. 2. Ook een bloem, uit een achttal kleine blaadjes of knopjes bestaande, een versieringsmotief, dat in de sigillata van La Graufesenque veel voorkomt in verschillende variaties, vinden wij niet bij KNORR en ook elders hebben wij het niet in dezen zelfden vorm aangetroffen. Wij beelden het daarom

2) R. KNORR, Töpfer und Fabriken verzierter Terra-Sigillata des ersten Jahrhunderts Taf. 13.

hier af als No 2. Evenzoo een ander op Zuid-Gallische terra-sigillata veel voorkomend, maar door KNORR in zijn typenlijst van BASSUS en COELIUS niet opgenomen motief, een schroefvormig gegroefde bloemknop, als No 3.

De tot dusverre in de onderste zone genoemde motieven kwamen alle voor in het Sint Andrieskruis-vormige ornament, dat viermaal is aangebracht als afscheiding tusschen de groote metopen met dierfiguren en een amfora. Deze amfora, No 4 van onze lijst, is tamelijk zinloos aangebracht als vlakvulling onder den springenden bok. Er steken een paar stijve sprieten uit, die zijn samengesteld uit elementen, die wij boven reeds vermeld hebben. Van de dieren was tot dusverre alleen de vliegende eend, No 5 van onze lijst, bekend van een andere scherf uit Vechten, door KNORR afgebeeld (Taf. 13, C). Den anderen vogel, den hond, den bok en het haasje, zocht ik tot dusverre tevergeefs in alle mij toegankelijke werken over terra-sigillata. Daarom is het van belang deze typen hier in onze aanvullende lijst af te beelden als karakteristiek voor de producten van het atelier van BASSUS en COELIUS.

De stijl van onze kom verraadt reeds het beginnend verval. Wij wezen reeds op de slordige compositie van de groote metopen met de dierfiguren en de amfora. Ook de andere ornamenten zijn niet meer zoo scherp en zuiver uitgevoerd als op de vroegste producten der ateliers van La Graufesenque. W. C. BRAAT

DIE LUGAL-MARADDA-INSCHRIFTEN KÖNIG NEBUKADNEZARS II

AUF GRUND EINER NEUEN URKUNDE DES REICHSMUSEUMS DER
ALTERTÜMER IN LEIDEN

EINLEITUNG

Im Februar 1938 wurde vom „Reuvensfonds“ beim Pariser Antiquitätenhändler J. E. Géjou ein schöner Tonzylinder mit einer 144 Zeilen zählenden, leicht leserlichen Bauinschrift Nebukadnezars II. gekauft und dem Leidener „Rijksmuseum van Oudheden“ zur Verfügung gestellt.

Er wird jetzt dort aufbewahrt (Inv.-Nr. B. 1938/7. 1; Abb. 3).

Auf der Ausstellung „Uit de Schatkamers der Oudheid“, die vom 3. September bis zum 16. Oktober 1938 im Städtischen Museum zu Amsterdam anlässlich der vierzigjährigen Regierungsfeier der Königin Wilhelmina veranstaltet

wurde, befand sich auch diese Urkunde (Kat. Nr. 418, Taf. 27).

Im 6. Jahresbericht der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft „Ex Oriente Lux“ (Leiden 1939) gab ich eine holländische Übersetzung der Inschrift mit kurzen erklärenden Anmerkungen.

Die Inschrift enthält den Text einer Bauurkunde des Lugal-Maraddatempels zu Marad, (dem heutigen Wannet Sa'dun). Dieser Text ist uns längst bekannt. Schon 1884 publizierte Ern. A. BUDGE im Journal of the Transactions of the Victoria Institute XVIII S. 140 ff. eine Urkunde von 143 Zeilen bezüglich des Lugal-Maraddatempels, der er Varianten einer zweiten Urkunde beigab. Diese beiden Urkunden sind aber nicht vollkommen identisch: der Schlussteil der 3. Kolumne ist sehr verschieden. Es handelt sich denn auch nicht um zwei Lugal-Maraddainschriften. Schon die Zeilenzahl der drei Kolumnen (56, 55, 32) lässt vermuten, dass BUDGE aus zwei verschiedenen Urkunden, *einen* Text hergestellt hat.

Tatsächlich ist eine der zwei Urkunden nicht eine Lugal-Maradda-, sondern eine Ninkarrakinschrift, und zwar die Inschrift V. Rawl. 34, die sich schon bei Ball PSBA X (1887) S. 359 findet.

Lugal-Maradda- und Ninkarrakinschrift sind, der Schluss selbstverständlich nicht mitgerechnet, identisch. Fehlt also der Schluss oder ist er schwer leserlich, dann könnte man die beiden Inschriften leicht verwechseln, zumal es eine Gruppe Lugal-Maraddainschriften gibt, die in mancher Hinsicht der Ninkarrakinschrift ähnelt. Das Verhältnis der Ninkarrak- und Lugal-Maraddainschriften unter einander wird unten besprochen werden.

Nach der Publikation von BUDGE sind mehrere Exemplare der Lugal-Maraddainschrift zum Vorschein gekommen. Der grösste Teil dieser Inschriften ist von mir kollationiert worden. Die Varianten gebe ich der hiernach folgenden Transkription des Leidener Exemplares bei.

Es folgt hier aber erst eine Übersicht der

mir bekannten Exemplare der Lugal-Maraddainschrift. Wenn nicht anders angegeben, sind sie vollständig erhalten. Leichte Beschädigungen wurden nicht beachtet¹⁾.

LONDON

Das „British Museum“ besitzt folgende Exemplare:

1. Br. M. 91131. Es ist das frühere Exemplar Rm 673, das von BUDGE publiziert wurde (s.o.). Ein Verzeichnis weiterer Literatur gibt St. LANGDON, Die neubabylonischen Königsinschriften VAB, IV S. 17.

Zur Kollation benützte ich die Autographie von BUDGE unter dauernder Vergleichung mit dem Text V R. 34 um den Unterschied zwischen beiden Zylindern festzustellen. Wie gesagt hat BUDGE die beiden Inschriften kombiniert. Selbstverständlich wurden dabei die Ausgaben von BALL, WINCKLER und LANGDON (St. LANGDON, a.a.O.) zu Rate gezogen.

Kol. II und III sind vollständig, Kol. I ist nur stellenweise erhalten; $45 + 47 + 47 = 139$ Zeilen (BUDGE gibt eine falsche Zahl).

2. Br. M. 104737. Dieser Zylinder wird erwähnt CT 34, Intr. S. 6. Es werden dort bloss die Varianten dieser Urkunde von Kol. III, Z. 19 an gegeben. Er wurde von mir im Br. Museum kollationiert; $53 + 54 + 51 = 158$ Zeilen.

3. Br. M. 104852. Kol. I und Kol. III, 19 ff. in Autographie publiziert CT 34 Taf. 19 ff.; der Rest von mir im Br. Museum kollationiert; $45 + 49 + 50 = 144$ Zeilen.

4. Rm 674. Fragment, enthält Teile von Kol. II und III, zusammen 48 Zeilen, laut Angabe des „Department of Egyptian and Assyrian Antiquities“ des Br. Museums (mündlich). Ich habe das Fragment nicht sehen können, weil es für Konservierungszwecke in Behandlung war. Die Varianten, die CT 34, 19 ff. beigegeben sind, wurden von mir verwertet.

1) Ich möchte der päpstlichen Bibelanstalt, Herrn L. SPELEERS und vor allem Herrn Prof. BÖHL herzlichst danken für die mir erteilte Auskunft. Herrn SIDNEY SMITH danke ich für die Erlaubnis, die Zylinder 104737 und 104852 zu kollationieren.

BRÜSSEL

Die „Musées royaux du Cinquantenaire“ besitzen eine Lugal-Maraddainschrift (Inv.-Nr. 0.252), die Herr LOUIS SPELEERS 1919 in Autographie publiziert hat (Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles t. XXVIII p. 291 à 305). Zur Kollation benützte ich diese Autographie; 45 + 49 + 49 = 143 Zeilen.

Wie mir Herr SPELEERS freundlichst mitteilt befindet sich jetzt ebenda eine zweite Urkunde, die mit der erstgenannten identisch ist. Dieser Zylinder ist nicht Eigentum der Brüsseler Museen. Herr SPELEERS schreibt mir: „...il nous a été remis dans l'éventualité d'un échange“. Er ist m.W. nicht publiziert und wurde von mir nicht kollationiert.

MARIEMONT

Im „Musée de Mariemont“ befindet sich gleichfalls ein Exemplar der Lugal-Maraddainschrift. Es gehört zur früheren Sammlung RAOUL WAROCQUÉ. Herr SPELEERS gab seiner Autographie des Brüsseler Exemplars (s.o.) Varianten dieser Urkunde bei. Sie wurden von mir verwertet. Mutmassliche Zeilenzahl: 45 + 49 + 49 = 143 (wie Brüssel s.o.).

ROM

Das „Pontificium Institutum Biblicum et Orientale“ ist auch im Besitz eines Exemplares der Lugal-Maraddainschrift. Es trägt die Inventarnummer IB 201 und wurde von P. A. Deimel in Transkription publiziert. S. Orientalia 26 (Majo 1927) S. 67—71. Zur Kollation konnte ich eine Autographie verwenden, die die päpstliche Bibelanstalt mir wohlwollender Weise zur Verfügung gestellt hat. Zeilenzahl: 46 + 49 + 49 = 144.

Auf S. 67 der Transkription verweist P. DEIMEL auf Langdon, Die neubabylonischen Königsinschriften S. 79 A. 1, wo dieser ein von ihm bei einem Pariser Antiquitätenhändler gesehenes Duplikat erwähnt. Soviel ich weiss, ist es bloss eine Vermutung, dass das Exemplar aus Rom gerade dieses Duplikat ist. Es ist z.B. nicht ausgeschlossen, dass das Leidener Exemplar das von LANGDON erwähnte Duplikat ist.

WIEN

Wie mir Herr Prof. BÖHL auf Gewähr des Herrn Prof. CHRISTIAN mitteilt, befindet sich im Kunsthistorischen Institut zu Wien ebenfalls eine Lugal-Maraddainschrift. Sie ist m.W. nicht publiziert, noch hatte ich die Gelegenheit sie zu kollationieren.

ISTANBUL

Schliesslich ist es nicht unmöglich, dass es auch in Istanbul im Kunsthandel noch ein Exemplar gibt. Im Frühjahr 1928 sah Herr Prof. BÖHL dort nämlich ein Exemplar bei einem Händler. Ob es sich jetzt noch dort befindet, oder anderswo im Kunsthandel, oder vielleicht das Wiener, Leidener oder neue Brüsseler Exemplar ist, ist in diesem Augenblick nicht festzustellen.

KOPENHAGEN

Ein weiteres Exemplar unserer Urkunde, das natürlich gleichfalls mit dem soeben erwähnten in Istanbul identisch sein kann, befindet sich im National-Museum zu Kopenhagen. Eine Autographie dieses Textes erschien erst Ende 1939 in der Erstausgabe ausgewählter Keilschrifttexte dieses Museums: Cuneiform Texts in the National Museum, Copenhagen, chiefly of economical contents, by THORKILD JACOBSEN (Kopenhagen und Leiden, 1939), Nr. 79, autogr. S. 62—67. Diese Autographie wurde zur Kollationierung benutzt²⁾. Zeilenzahl: 42 + 47 + 49 = 138.

Im nächsten Abschnitt möchte ich die Texte bequemlichkeitshalber mit folgenden Signen andeuten:

2) Diese Kollationierung wurde während der Abwesenheit des (auf einer Studienreise befindlichen) Verfassers von mir vorgenommen, und die Varianten wurden unter der Abkürzung K in das Manuskript eingefügt. Dagegen habe ich von einem Einordnungsversuch dieses Kopenhagener Exemplars in den vom Verfasser weiter unten scharfsinnig konstruierten Stammbaum (Stemma) abgesehen. — F. M. TH. BÖHL.

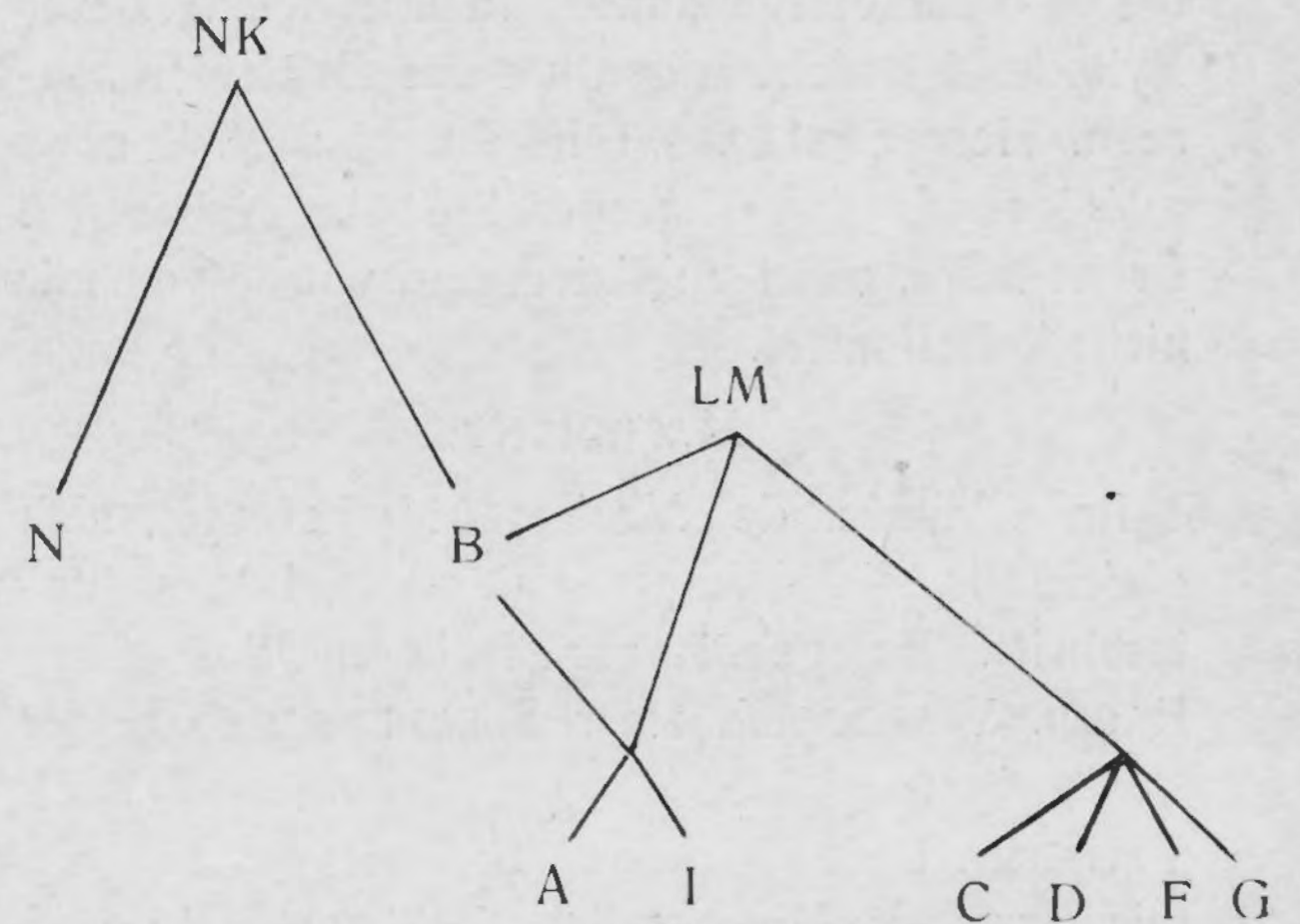
- A. London Br. M. 91131.
- A¹. London Rm 674.
- B. London Br. M. 104737.
- C. London Br. M. 104852.
- D. Brüssel Musées royaux du Cinquantenaire 0.252.
- E. Brüssel Musées royaux du Cinquantenaire (s.o.). Nicht kollationiert.
- F. Mariemont Musée de Mariemont.
- G. Rom Pontificium Institutum Biblicum et Orientale IB 201.
- H. Wien Kunsthistorisches Institut. Nicht kollationiert.
- I. Leiden Rijksmuseum van Oudheden B. 1938/7. I.
- J.(?) Istanbul Kunsthandel (?). Nicht kollationiert.
- K. Kopenhagen National-Museum, Cuneif. Texts Nr. 70.

Schliesslich nehme ich auch die Varianten des Ninkarrakzylinders (V.R. 34) auf, soweit er der Lugal-Maraddainschrift gleich ist. Ich werde diesen Zylinder (jetzt Br. M. 91137.) mit N. andeuten.

Obgleich die von mir kollationierten Exemplare einander in Hauptpunkten völlig gleich sind, gibt es doch Unterschiede, die beachtet werden müssen. Es fällt auf, dass B viel öfter als die andren Exemplare (20 gegen 2 bis 5 mal) mit einer Variante alleinsteht. Weiter, dass A B I öfter als der Rest mit N zusammengehen. Schliesslich muss beachtet werden, dass B 158 Zeilen zählt, während die übrigen Zylinder 138, 139, 143 oder 144 Zeilen haben. Es ist somit deutlich, dass B eine ganz eigene Stellung unter den Lugal-Maraddaurkunden einnimmt. Wenn man die Zeilenzahl mit der der Ninkarrakinschrift vergleicht (53 + 54 + 51 gegen 56 + 55 + 52) und damit Rechnung trägt, dass B öfters mit N zusammengeht, kommt man zu dem

Schluss, dass es für B zwei Quellen gegeben hat: einen Ninkarrak- und einen Lugal-Maraddahauptbericht (mit „Hauptbericht“ wird etwa der Archetypus einer Serie Urkunden gemeint). Die übrigen Exemplare sind vom Lugal-Maraddahauptbericht abgeschrieben, während A und I vielleicht vom Ninkarrakhauptbericht (oder eher einer seiner Kopien) beeinflusst worden sind.

Es wird jetzt möglich, folgendes Stemma aufzustellen:

NB.: NK = Ninkarrakhauptbericht.
LM = Lugal-Maraddahauptbericht.

Dass das hier gegebene Stemma nicht zwingend ist, ist einleuchtend. Fest steht nur, dass es zwei Gruppen Lugal-Maraddainschriften gibt: die reinen Lugal-Maraddainschriften und die vom Ninkarrakhauptbericht beeinflussten. Es ist nicht zu entscheiden, ob alle Exemplare aus derselben Zeit stammen oder nicht. Mutmasslich ist dies nicht der Fall. Wenn alle Exemplare zur gleichen Zeit geschrieben wären, würde es wohl keine Mischung von Ninkarrak- und Lugal-Maraddahauptbericht gegeben haben. Es ist jedenfalls interessant, diese Mischung konstatieren zu können. Eine Kollationierung weiterer Exemplare unter diesem Gesichtspunkt würde vielleicht fruchtbar sein. Amsterdam/London.

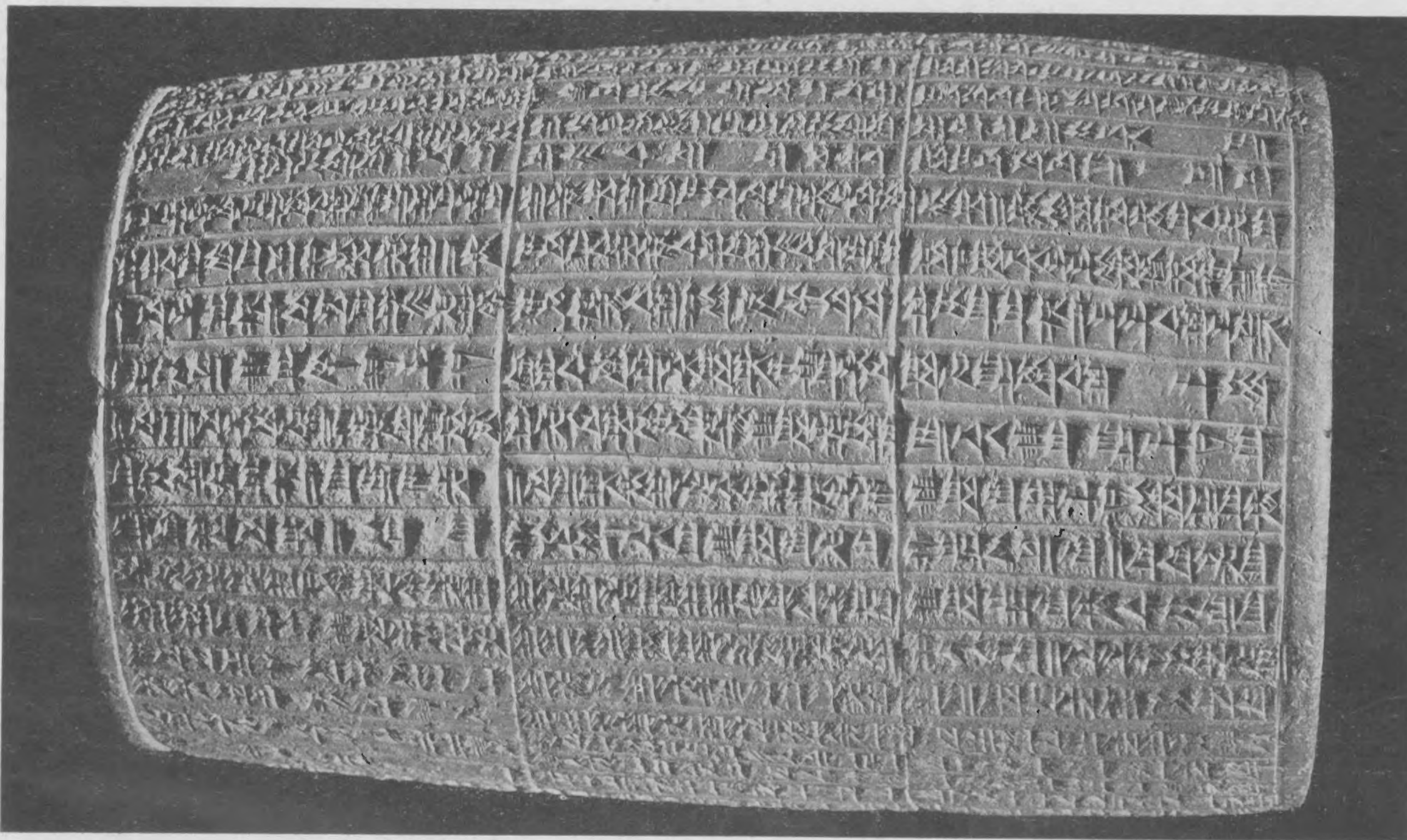
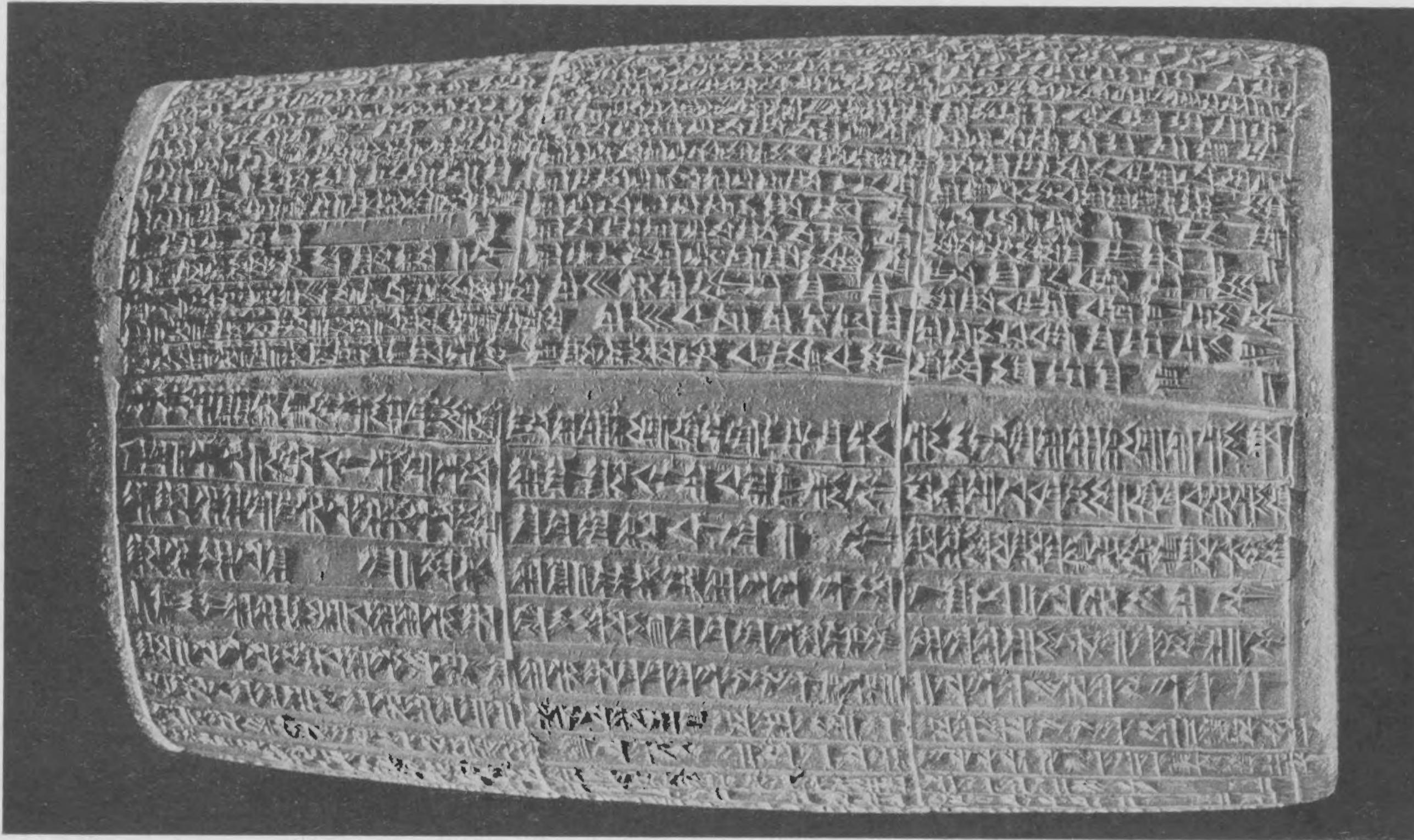

Abb. 3. Tonzyylinder mit einer Bauinschrift Nebukadnezars II

TRANSKRIPTION

- Kol. I *ilna-bi-um-ku-dúr-ri-ú-šu-úr šar ba-bi-lamki*
ru-ba-a-am na-a-dam mi-gi-ir₄ ilmarduk
iš-ša-ak-ku ši-i-ri na-ra-am ilna-bi-um
ša-ak-ka-na-ku la a-ne-ḥa
 5 *za-ni-in é-sag-il ù é-zi-da*
ša a-na ilna-bi-um ù ilmarduk bēlêmeš-šu
ki-it-nu-šu-ma ip-pu-šu re-e-šu-su-un
na-a-dam mu-uš-te-mi-qu i-tu-ti ku-un libbi ilâni rabûti
aplû a-ša-ri-du ša ilnabû-aplu-ú-šu-úr
 10 *šar ba-bi-lamki a-na-ku*
ì-nu-um ilmarduk bēlu ra-bí-ù ke-ni-iš ib-ba-an-ni-ma
ma-ta šu-te-šu-ru ni-šim re-e-a-am
za-na-an ma-ḥa-za ud-du-šu e-eš-ri-e-tim
ra-bi-iš ú-ma'-ir-an-ni
 15 *a-na-ku a-na ilmarduk bēli-ia pa-al-ḥi-iš ú-ta-qu*
ba-bi-lamki ma-ḥa-za-šu ši-i-ri
ālaki ta-na-da-a-tu-šu
im-gu-úr-ilen-lil ni-mi-it-ti-ilen-lil
dûrâni-šu rabûti ú-ša-ak-li-il
 20 *i-na sî-ip-pa abullâni-šu*
rêmâni erī e-eq-du-ú-tim
ù mušruššē še-zu-zu-ú-tim
ú-uš-zi-iz
ša šar ma-aḥ-ri-im la i-pú-šu
 25 *ka-a-ri ḥi-ri-ti-šu*
i-na kupri ù agurri
a-dì ši-ni-šu a-ba-a-am a-li-dú
ālaki ú-ša-al-am
ia-ti ka-a-ri danna-a-ti še-la-ši-šu
 30 *iš-ti-en i-ti ša-ni-i*
ālaki ú-ša-al-am
it-ti ka-a-ri a-ba-a-am ik-šú-ru e-sé-ni-iq-ma
i-ši-su i-na i-ra-at kigalli
ú-ša-ar-ši-id-ma

- Kol. I 9 *ilnabû-aplu-ú-šu-úr*: *ilna-bi-um-aplu-ú-šu-úr* A, *ilna-bi-um-aplu-ú-šur* BCDFGK.
 10 *ba-bi-lamki*: *ba-bi-lam* B.
 12 *ma-ta*: *ma-da* ABCDFGK. *ri-e-a-am*: *ri-é-a-am* B?CGK.
 13 *ma-ḥa-za*: *ma-ḥa-zi* ABN, *ma-ḥa-zu* K.
 17 *ālaki ta-na-da-a-tu-šu*: *āla ta-na-da-tu-šu* B.
 18 *ni-mi-it-ti*: *ni-mi-it-tim* CDFGK.
 20 *sî-ip-pa*: *sî-ip-pi* ABCDFGK. *i-na*: *a-na* AN.
 24 *ma-aḥ-ri-im*: *ma-aḥ-ri* B.
 27 *a-ba-a-am*: *a-ba-am* BN.
 29 *še-la-ši-šu*: *še-la-šu* (sic) K.

ÜBERSETZUNG DER URKUNDE: 3)

- Kol. I Nebukadnezar, der König von Babel,
 der erlauchte Fürst, Günstling des Gottes Marduk,
 der erhabene Priesterkönig, Liebling des Gottes Nebo,
 der unermüdliche Statthalter,
 5 der Versorger der Tempel Esagila und Ezida,
 der dem Nebo und Marduk, seinen Herren,
 unterwürfig ist, Knechtschaft⁴⁾ ihnen verrichtend,
 der Erlauchte, der inbrünstige Beter, Gegenstand der Herzenswahl der grossen Götter,
 der vornehmste Sohn des Nabopolassar,
 10 des Königs von Babel bin ich.
 ALS MARDUK, der grosse Herr, mich legitim berief,
 um mich zur Rechtleitung des Landes, zur Regierung des Volkes,
 zur Versorgung der Tempelstadt, zur Erneuerung der Heiligtümer
 feierlich zu bestellen,
 15 habe ich mich meinem Herrn Marduk ehrfurchtsvoll untergeordnet.
 Was nun Babel betrifft, seine erhabene Tempelstadt,
 die Stadt seiner Lobgesänge,
 so habe ich Imgur-Enlil und Nimitti-Enlil,
 ihre grossen Mauern, vollendet.
 20 An den Mauerwangen ihrer Tordurchgänge
 habe ich grimmige Wildstiere aus Kupfer
 und schreckliche Schlangengreife
 aufstellen lassen.
 Was kein früherer König je getan hatte:
 25 mit Kaimauern an ihrem Stadtgraben
 aus Asphalt und gebranntem Ziegelwerk
 hatte mein Vater (und) Erzeuger doppelt
 die Stadt umgeben lassen;
 ich nun baute meinerseits mächtige Kaimauern zum drittenmal,
 30 die eine neben der anderen,
 aus Asphalt und gebranntem Ziegelwerk,
 und ich brachte diese auf dieselbe Höhe wie die Kaimauer, welche mein Vater angelegt hatte;
 ihr Fundament aber befestigte ich
 im tiefsten Herzen der Erde

30 *iš-ti-en: iš-te-en* BCDFGK *i-ti: i-ti* AN.32 *a-ba-a-am: a-ba-am* ABN. *e-sé-ni-iq-ma* ABCGNK.34 *ú-ša-ar-ši-id-ma: ú-ša-ar-id-ma* (sic) K.

[3) Diese Übersetzung wurde von mir mit Benutzung der holländischen Bearbeitung des Verfassers (Jaarbericht No. 6 Ex Oriente Lux, p. 257 ff.) hinzugefügt; für einige von jener abweichende Nuancen bin ich somit verantwortlich. — F. M. Th. Böhl.]

4) Vgl. Delitzsch, Handwörterbuch S. 616a oben.

- 35 *re-e-ši-šu ša-da-ni-iš ú-sà-aq-qí-ir₄*
ka-a-ri agurri bal-ri erēb šamši
dûra ba-bi-lamki ú-ša-al-ma-am
ka-a-ri a-ra-aḥ-tim ina kupri ù agurri
a-ba-a-am a-li-dú ik-šú-úr-ma
- 40 *ma-ka-a-at agurri a-ba-ar-ti nârpuratti*
ú-ra-ak-ki-is-ma
la ú-ša-ak-li-il sí-it-ta-a-tim
ia-ti a-pí-il-šu re-e-eš-ta-a-am na-ra-am li-ib-bi-šu
ka-a-ri a-ra-aḥ-tim ina kupri ù agurri ab-ni-ma
- 45 *it-ti ka-a-ri a-ba-a-am ik-šú-ru ú-da-an-ni-in*
- Kol. II *i-na é-sag-il ki-iṣ-ši ra-aš-ba-am*
é-kál ša-mi-e ù ir-ši-tim
šu-ba-at ta-ši-la-a-tim
é-šè-a pa-pa-ḥa ìlen-lil ilâni ìmarduk
- 5 *kà-ḥi-li-sud šu-ba-at ìšar-pa-ni-tum*
é-zi-da šu-ba-at ìšar ilâni šamē iršitim
ḥurâšu na-am-ru ú-ša-al-bi-iš-ma
ú-na-am-mi-ir₄ ki-ma u₄-um
é-temen-an-ki zi-ku-ra-at ba-bi-lamki
- 10 *e-eš-ši-iš e-pú-uš*
é-zi-da bîti ki-i-nim na-ra-am ìna-bi-um
i-na ba-ar-zi-pàki e-eš-ši-iš ab-ni-ma
i-na ḥurâši ù ni-sì-iq-tim abnê
ki-ma ši-ṭi-ir₄-ti ša-ma-mi ú-ba-an-nim
- 15 *e-ri-nim dannu-tim ḥurâši ú-ša-al-bi-iš-ma*
a-na šu-lu-ul é-maḥ-ti-la pa-pa-ḥa ìnabû
pa-nim še-lal-ti-šu ú-ša-at-ri-iṣ
é-maḥ bît ìnin-ḥur-sag bît lib-ba bâb-iliki
é-giš-níg-ḥad-kalama-sum-ma bît ìna-bi-um ša ḥa-re-e
- 20 *é-nam-ḥé bît ìladab lib-ba ku-ma-riki*
é-ki-dúr-garza bît ìnin-é-an-na ša tu-ub-qá-at dûri
i-na ba-bi-lamki e-eš-ši-iš ab-ni-ma
ú-ul-la-a re-e-ša-ši-in
ša ma-na-a-ma šar ma-aḥ-ri la i-pú-šu

35 *ri-e-ši-šu*: *ri-ši-šu* AN.

37 *ba-bi-lamki*: *ba-bi-lam* AN. *ú-ša-al-ma-am*: *ú-ša-al-am* ACDFGK.

38 *ina*: *i-na* ACG.

39 *a-ba-a-am*: *a-ba-am* ABN.

40 *a-ba-ar-ti*: *a-ba-ar-tim* BCDFG, *a-ba-ar* (sic) K.

42 *sí-it-ta-a-tim*: *sì-it-ta-a-tim* BCGK.

43 *re-e-eš-ta-a-am*: *re-eš-ta-a-am* BDF.

44 *ina*: *i-na* ACDFG.

45 *a-ba-a-am*: *a-ba-am* BN, *ik-šú-ru*: *ik-šú-úr-ru* ABN.

Kol. II 1 *ki-iṣ-ši*: *ki-iṣ-šì* BN.

4 *pa-pa-ḥa*: *pa-pa-ḥi* F.

35 und führte ihre Oberseite bergehoch auf.

Mit einer Kaimauer aus gebranntem Ziegelwerk liess ich nach dem Westen hin die Mauer von Babel umgeben.

Die Kaimauer des Arachtu-Flusses hatte mein Vater (und) Erzeuger aus Asphalt und gebranntem Ziegelwerk angelegt

40 und sodann Balustraden aus gebranntem Ziegelwerk jenseits des Euphrat errichtet,

die übrigen jedoch nicht vollendet.

Ich nun, sein ältester Sohn, der Liebling seines Herzens,

erbaute die Kaimauer des Arachtu-Flusses aus Asphalt und gebranntem Ziegelwerk,

45 und machte sie ebenso stark wie die Kaimauer, welche mein Vater angelegt hatte.

Kol. II In Esagila, dem ehrfurchtgebietenden Dome,

dem Palaste des Himmels und der Erde,

dem wonnigen Göttersitz,

habe ich Eschéa, die Kapelle des Götterherrn Marduk,

5 (und) Kachilisud, den Göttersitz der Šarpanîtu,

(sowie) Ezida, den Göttersitz des Königs der Götter Himmels und der Erden,

mit glänzendem Golde überkleiden

und tageshell erstrahlen lassen.

Etemenanki, den Stufenturm Babels,

10 habe ich erneuert.

Ezida, den legitimen Tempel, geliebt von Nebo,

habe ich in Borsippa aufs neue gebaut,

und ich liess ihn von Gold und Edelsteinen

der Sternenschrift des Himmels gleich erglänzen.

15 Gewaltige Zederstämme überkleidete ich mit Gold,

und zur Bedachung von Emachtila, der Kapelle des Nebo,

liess ich sie dreifach übereinander hinbreiten.

Emach, den Tempel der Ninchursag, einen Tempel im Bezirk der „Götterpforte“,

Egisch-nigchad-kamma-summa, den Tempel des Nebo in Charé,

20 Enamche, den Tempel des Adad in Kumari,

Ekidurgarza, den Tempel der Nin-eanna an der Innenseite der Stadtmauer,

habe ich in Babel aufs neue erbaut

und ihre Giebel hoch aufgeführt.

Was vor mir kein einziger König jemals getan hatte:

7 *ú-ša-al-bi-iš-ma*: *ú-al-bi-iš-ma* (sic) D, *ú-ša-bi-iš-ma* (sic) K.

8 *ú-na-am-mi-ir₄*: *ú-na-am-mi-ru* B.

9 *zi-ku-ra-at*: *zi-ku-ra-tim* CDF.

10 *e-eš-ši-iš*: *e-eš-še-iš* BN.

12 *e-eš-ši-iš*: *e-eš-še-iš* BN. *ba-ar-zi-pà^{ki}*: *ba-ar-zi-pà* BK.

14 *ši-ti-ir₄-ti*: *ši-te₄-ir₄-ti* ADFGK.

16 *šu-lu-ul*: *šú-lu-ul* CDK. *pa-pa-ḫa*: *pa-pa-ḫi* F. *ḫnabû*: *ḫna-bi-um* NK.

17 *še-lal-ti-šu*: *še-lal-ti-šu-nu* ACDFGNK.

18 *nin-ḫur-sag*: *ḫnin-nin-sag* (sic) K. *lib-ba*: *libbi* C.

21 *ba-bi-lamki*: *ba-bi-lam* B. *e-eš-ši-iš*: *e-eš-še-iš* BN.

23 *ú-ul-la-a*: *ú-ul-la-a-am* AN.

24 *ma-na-a-ma*: *ma-na-a-am* C, *ma-a-am* D. *ma-aḫ-ri*: *ma-aḫ-ri-im* B.

- 25 4000 ammât qá-qá-ra-am i-ta-a-at āliki
 ni-sì-iš la ʔa-ḥe-e
 dūra danna bal-ri šît šamši ba-bi-lamki
 ú-ša-aš-ḥi-ir₄
 ḥi-ri-su aḥ-re-e-ma šu-pu-ul mé-e ak-šu-ud
- 30 qí-bí-ir-šu i-na kupri ù agurri ab-ni-ma
 it-ti ka-a-ri a-ba-a-am ik-šú-ru
 e-sé-ni-iq-ma
 dūra danna i-na kupri ù agurri
 i-na ki-ša-di-šu ša-da-ni-iš ab-nim
- 35 ʔa-a-bi-su-pu-úr-šu dūr ba-ar-zi-pàki
 e-eš-ši-iš e-pú-uš
 ka-a-ri ḥi-ri-ti-šu i-na kupri ù agurri
 ālaki a-na ki-da-nim ú-ša-aš-ḥi-ir₄
 a-na ilmâr-bîti bêli mu-ša-ab-bi-ir iškakki na-ki-ri-ia
- 40 bît-su i-na ba-ar-zi-pàki e-eš-ši-iš e-pú-uš
 é-bar-ra bît ilšamaš ša sipparki
 é-dúr-gi-na bît ilšar-šarbi ša alba-aš
 é-i-bí-ila-nim bit iluraš ša dil-batki
 é-an-na bît iliš-tar ša urukki
- 45 é-bar-ra bît ilšamaš ša larsaki
 é-kiš-šir₅-gál bît ilsin ša uruki
 e-eš-re-e-ti ilâni rabûti
 e-eš-ši-iš e-pú-uš-ma
 ú-ša-ak-li-il ši-pí-ir-ši-in
- Kol. III zi-in-na-a-at é-sag-il é-zi-da
 te-di-iš-ti ba-bi-lamki ba-ar-zi-pàki
 ša e-li ša ma-aḥ-ri-im ú-ša-ti-qu-ma
 aš-ku-nim a-na ri-še-e-tim
- 5 ka-la e-ep-še-ti-ia šu-qu-ra-a-tim
 za-na-an e-eš-re-e-tim ilâni rabûti
 ša e-li šarrâni ab-be-e-a ú-ša-ti-ru
 i-na aban narî aš-ḫú-ru-ma ú-ki-in aḥ-ra-ta-aš
 ka-la e-ep-še-ti-ia

30 qí-bí-ir-šu: qí-bi-ir-šu N. qí-bi-ir₄-šu B,

31 a-ba-a-am: a-ba-am BN. ik-šú-ru: ik-šú-úr-ru N.

32 e-sé-ni-iq-ma: e-sè-ni-iq-ma BGK.

34 ki-ša-di-šu: ki-ša-di-ša N.

36 e-eš-ši-iš: e-eš-še-iš N.

38 ú-ša-aš-ḥi-ir₄: ú-ša-aš-ḥi-ir DF.

39 na-ki-ri-ia: ša na-ki-ri-ia AN.

40 ba-ar-zi-pàki: ba-ar-zi-pà BF. e-eš-ši-iš: e-eš-še-iš BN.

41 bît: bitâti (?) K.

42 é-dúr-gi-na: é-dúr-gi-gi-na C (sic). ālba-aš: ālba-aš^{ki} AN.

43 ša dil-batki: bît ša dil-batki G.

44 ša urukki: bît ša urukki G. bît iliš-tar: bît bît iliš-tar B (sic).

- 25 viertausend Ellen Landes seitwärts der Stadt,
(bisher) fern und unzugänglich,
habe ich mit einer gewaltigen Mauer in östlicher Richtung von Babel
umschliessen lassen.
Den dazu gehörigen Graben liess ich aufwerfen und erreichte das Grundwasser.
- 30 Ihren Wall erbaute ich aus Asphalt und gebranntem Ziegelwerk,
und ich brachte diesen auf dieselbe Höhe
wie die Kaimauer, welche mein Vater angelegt hatte.
Sodann baute ich eine gewaltige Mauer von Asphalt und gebranntem Ziegelwerk
bergehoch an ihrem Rande.
- 35 Tābi-šupurschu, die Stadtmauer von Borsippa,
habe ich erneuert.
Mit einer Kaimauer am Stadtgraben aus Asphalt und gebranntem Ziegelwerk
liess ich die Stadt an der Aussenseite umgeben.
Für den „göttlichen Tempelsohn“, meinen Herrn, welcher das Schwert meiner Feinde zerbricht,
- 40 habe ich den Tempel in Borsippa erneuert.
Ebarra, den Tempel des Sonnengottes von Sippar,
Edurgina, den Tempel des Gottes Schar-šarbi in Baš,
E-ibi-anim, den Tempel des Urasch in Dilbat,
Eanna, den Tempel der Göttin Ischtar in Uruk,
- 45 Ebarra, den Tempel des Sonnengottes in Larsa,
Ekischschirgal, den Tempel des Mondgottes in Ur,
die Heiligtümer der grossen Götter,
habe ich erneuert
und das Werk daran vollendet.
- Kol. III Die Fürsorge für Esagila und Ezida,
die Erneuerung von Babel und Borsippa,
die ich weiter durchgeführt habe als je zuvor
und auf einen Höhepunkt gebracht habe,
- 5 alle meine vortrefflichen Verrichtungen,
die Sorge für die Heiligtümer der grossen Götter,
durch welche ich meine königlichen Vorväter übertroffen habe,
liess ich auf einer steinernen Urkunde aufzeichnen und für die Nachwelt feststellen.
So möge denn alle meine Verrichtungen,

45 *ša larsa^{ki} : bit ša larsa^{ki} G. é-bar-ra: é-an-na D (sic!).*

46 *ša uru^{ki} : bit ša uru^{ki} G.*

47 *e-eš-re-e-ti: e-eš-re-e-tim ABCDFGK.*

48 *e-eš-ši-iš: e-eš-še-iš N.*

49 *ši-bi-ir-ši-in: ši-bi-ir₄-ši-in BCD.*

Kol. III 2 *ba-bi-lam^{ki}: ba-bi-lam B.*

4 *ri-še-e-tim: ri-e-eš-e-tim N.*

5 *e-ep-še-ti-ia: e-ep-še-e-ti-ia AN, ep-še-e-ti-ia B.*

6 *e-eš-re-e-tim: e-eš-re-e-ti N.*

8 *aš-tú-ru-ma: aš-tú-úr-ma ACDFGNK.*

9 *e-ep-še-ti-ia: e-ep-še-e-ti-ia AN, ep-še-e-ti-ia B.*

- 10 *ša i-na aban narī aš-ṭú-ru*
mu-da-a-am li-ta-am-ma-ar-ma
ta-ni-it-ti ilâni li-iḥ-ta-as-sa-as
e-pé-šu ma-ḥa-za ilâni ù iliš-tar
ša bêlu ra-bi-ù ilmarduk
- 15 *ia-ti ú-ma-ra-an-ni-ma*
ú-ša-ad-ka-an-ni li-ib-ba-am
pa-al-ḥi-iš la-a ba-ṭi-il-šu
ú-ša-al-la-am ši-pi-ir₄-šu
i-nu-mi-šu a-na ilugal-marad-da bêli-ia
- 20 *bīt-su ša qī-ri-ib marad-daki*
ša iš-tu u₄-um re-e-qú-ú-tim
te-me-en-šu la-bi-ri-im
la i-mu-ru šar ma-aḥ-ri-im
te-mi-en-šu la-bi-ru a-ḥi-iṭ ab-re-e-ma
- 25 *e-li te-mi-en-na ša na-ra-am-ilsin šarri*
a-ba-a-am la-bi-ri ú-ki-in uš-šu-šu
ši-ṭi-ir₄ šu-mi-ia ab-ni-ma
ú-ki-in qī-ir₄-bu-uš-šu
ilugal-marad-da bêl ku-ul-la-at
- 30 *qá-ar-dam*
li-pi-it qá-ti-ia
a-na da-mi-iq-tim
ḥa-di-iš na-ap-li-is-ma
ba-la-aṭ u₄-um re-e-qú-tim
- 35 *še-bé-e li-it-tu-ú-tim*
ku-un iskussī ù la-ba-ar pa-le-e
a-na ši-ri-iq-tim šu-úr-qam
ši-qī-iš la ma-gi-ru
šu-ub-bi-ir₄ iškakkê-šu-un
- 40 *ḥu-ul-li-iq na-ap-ḥa-ar māt (Ideogr. ma-da) a-a-bi*
su-pu-un ku-ul-la-aṭ-su-un

10 *i-na*: weggelassen K. *aš-ṭú-ru*: *aš-ṭu-ru* ACG.

12 *ilâni*: *ilī* N. *li-iḥ-ta-as-sa-as*: *li-iḥ-ta-as-as* (sic) K.

13 *ma-ḥa-za*: *ma-ḥa-zi* AN.

17 *ba-ṭi-il-šu*: *ba-aṭ-ti-il-šu* ABGNK.

18 *ši-bi-ir₄-šu*: *ši-bi-ir₄-šu* F.

19 *bêli-ia*: *be-li-ia* B.

21 *re-e-qú-ú-tim*: *re-e-qu-ú-tim* AK, *e-qu-ú-tim* (sic) C.

23 *ma-aḥ-ri-im*: *ma-aḥ-ra-am* B.

24 *te-mi-en-šu*: *te-me-en-šu* BCDFGK. *la-bi-ru*: *la-bi-ri-im* AG, *la-bi-ri* BCDF(?) *la-bi-ri* K.

25 *te-mi-en-na*: *te-me-en-na* ABCDFGK. *na-ra-am-ilsin*: *ilna-ra-am-ilsin* F.

26 *a-ba-a-am*: *a-ba-am* B.

27 *ši-ṭi-ir₄*: *ši-ṭe₄-ir₄* ABCGK.

31 *li-pi-it*: *li-pi-it* D.

34 *ba-la-aṭ*: *ba-la-ṭam* B. *re-e-qú-ú-tim*: *re-e-qu-ú-tim* BC, *re-e-qu-tim* DF.

36 *iskussī*: *ku-su-ú* B (sic). *la-ba-ar*: *la-ba-ra-am* B, *la-ba-ri* K.

- 10 die ich auf der steinernen Urkunde aufzeichnen liess,
 der Verständige lesen
 und des Lobpreises der Götter gedenken!
 Den Bau der heiligen Stätten von Göttern und Göttinnen,
 welchen der grosse Herr Marduk
 15 mir aufgetragen, und wozu
 er mein Herz willig gemacht hatte:
 voll Ehrfurcht und ohne Unterbrechung
 habe ich die Arbeit daran vollendet!

- DAMALS NUN habe ich im Hinblick auf den Gott L u g a l - m a r a d d a, meinen Herrn,
 20 (von) seinem Tempel, der sich in Maradda⁵⁾ befindet
 (und) dessen alte Gründungsurkunde
 seit fern vergangenen Zeiten
 kein früherer König je erblickt hatte,
 die alte Gründungsurkunde gefunden und in Augenschein genommen.
 25 Sodann habe ich über (dieser) Gründungsurkunde des Königs N a r ā m - S i n⁶⁾,
 eines alten Vorfahren, sein Fundament legen lassen.
 Eine Inschrift mit meinem Namen liess ich anfertigen
 und darin niederlegen.
 O L u g a l - m a r a d d a, Herr des Weltalls,
 30 du Held!
 Schau auf meiner Hände Werk
 voll Gnade
 und Freude!
 Gesundheit bis in eine ferne Zukunft,
 35 grossen Kindersegen,
 Festigkeit des Thrones und lange Dauer der Regierung
 mögest du mir zum Geschenk geben!
 Vernichte die Ungehorsamen,
 zerbrich ihre Waffen,
 40 richte zugrunde das gesamte Land meiner Feinde
 (und) strecke sie alle zu Boden!

38 *ma-gi-ru: ma-gi-ir* ACDFGK.

39 *šu-ub-bi-ir₄: šu-ub-bi-ir* F. *iškakkê-šu-un: iškakki* (sing.)-*šu-un* DF.

5) Maradda lag an der Stelle des heutigen Wannet es-Sa'dun am Euphrat, westlich vom Ruinenfeld von Nippur; vgl. A. T. Clay, *Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collection* (New Haven, 1915), p. 9. Hier wurden somit unsere Urkunde und ihre zahlreichen Duplikate durch Raubgräber gefunden. Der dortige Tempel hiess E-igi-kamma (vgl. den Nabonid-Zylinder, CT XXXVI, pl. 23, Kol. II, Z. 27, Duplikat bei Dhorme, *Revue d'Assyriol.* XI, 1914, p. 105 ff.); der dort verehrte Gott war der Lugal-maradda, d.h. „König von Maradda“, welchem unsere Inschriften geweiht sind.

6) Narām-Sin, der berühmte vierte König der Dynastie von Akkad, regierte nach der neusten und vorsichtigsten Berechnung (auf Grund der neuen Synchronismen in den Urkunden aus Mari) ungefähr von 2298—2261 v. Chr. Vgl. dazu A. Ungnad, *Archiv f. Orientforschung*, XIII (1940), S. 146. König Nebukadnezar II regierte bekanntlich von 604—562 v. Chr. (Einnahme und Zerstörung Jerusalems in 597 und 586 v. Chr.), somit mindestens siebzehn Jahrhunderte später.

<i>ka-ak-ki-ka e-ez-zu-ú-tim</i>	Deine furchtbaren Waffen,
<i>ša la i-ga-am-mi-lu na-ki-ri</i>	die den Feind nicht verschonen:
<i>lu-ú ti-bu-ù lu-ú za-aq-tu</i>	mögen sie (zum Kampf) erhoben werden, mögen sie scharf sein!
45 <i>a-na na-a-ri a-a-bi-ia</i>	45 Meine Feinde zu töten,
<i>li-il-li-ku i-da-a-a</i>	mögen sie mir beistehen!
<i>i-ra ma-ḥa-ar ilmarduk</i>	Vor Marduk,
<i>šar ša-mé-e ù ir-ši-tim</i>	dem König des Himmels und der Erden,
<i>e-ep-še-ti-ia šu-um-gi-ir</i>	erwirke für meine Werke Wohlgefallen!
50 <i>qí-bí dú-um-qu-ú-a</i>	50 Sei du mein Fürsprecher!

43 *na-ki-ri*: *na-ki-ri-im* B, *na-ki-ri* C.

44 *za-aq-tu*: *za-aq-tim* B.

46 *li-il-li-ku*: *li-il-li-ka* D.

48 *ir-ši-tim*: *ir-ši-[tim]* B.

49 *e-ib-še-ti-ia*: *e-ib-ti-ia* (sic) A¹, *e-ib-še-ti-[ia]* B, *e-ib-še-ti* D.

šu-um-gi-ir: *šu-um-gi-[ir]* B.

50 *dú-um-qu-ú-a*: *dú-um-qu-ú-a* A A¹CG, *dú-um-qu-ú-[a]* B.

Amsterdam

P. J. REIMER

EEN STEENEN HAMER UIT MIDDEN-LIMBURG

Bij een particulier verzamelaar „ergens in Limburg” ontdekte ik toevallig het in Afb. 4 en 5 weergegeven voorwerp. De vondstomstandigheden zijn onbekend. Vermoedelijk is de hamer gevonden bij de normaliseeringswerken in de Heythuizer beek onder Baexem. De daarbij in werkverschaffing te werk gestelde arbeiders vonden den hamer nog met een langer stuk van den houten steel, doch braken dezen door, zoodat het grootste deel ervan verloren ging. Hamer met steel werd heimelijk meegenomen en verkwanseld.

Dit alles in aanmerking genomen, is het nog uitermate verheugend te noemen, dat de rest althans behouden bleef en, dank zij de grootmoedigheid van den eigenaar, ten geschenke gegeven werd aan het Rijksmuseum van Oudheden.

De hamer is van den slanken, eleganten vorm, die in de praehistorische vakwereld als „Han-

noveraansch type” bekend staat. Het materiaal is dioriet¹⁾.

Hamers van dit type komen volgens ÅBERG²⁾ in een zevental exemplaren in Nederland voor: 3 uit Odoorn en een uit Zweelo in het Museum te Assen, dat ook nog een exemplaar uit Drenthe zonder nadere aanduiding bewaart, en voorts een uit Overijssel te Zwolle en een uit Nijmegen in ons Museum. Andere exemplaren van denzelfden vorm komen uit Westfalen, Oldenburg, Hannover, Lüneburg, Holstein, Zweden en Brandenburg³⁾. Het ontstaan van dit Hannoveraansch type wordt afgeleid uit gedegeneerde

1) Determinatie van het Rijksmuseum voor Geologie en Mineralogie te Leiden.

2) Die Steinzeit in den Niederlanden, Uppsala 1916, S. 56, Fig. 30.

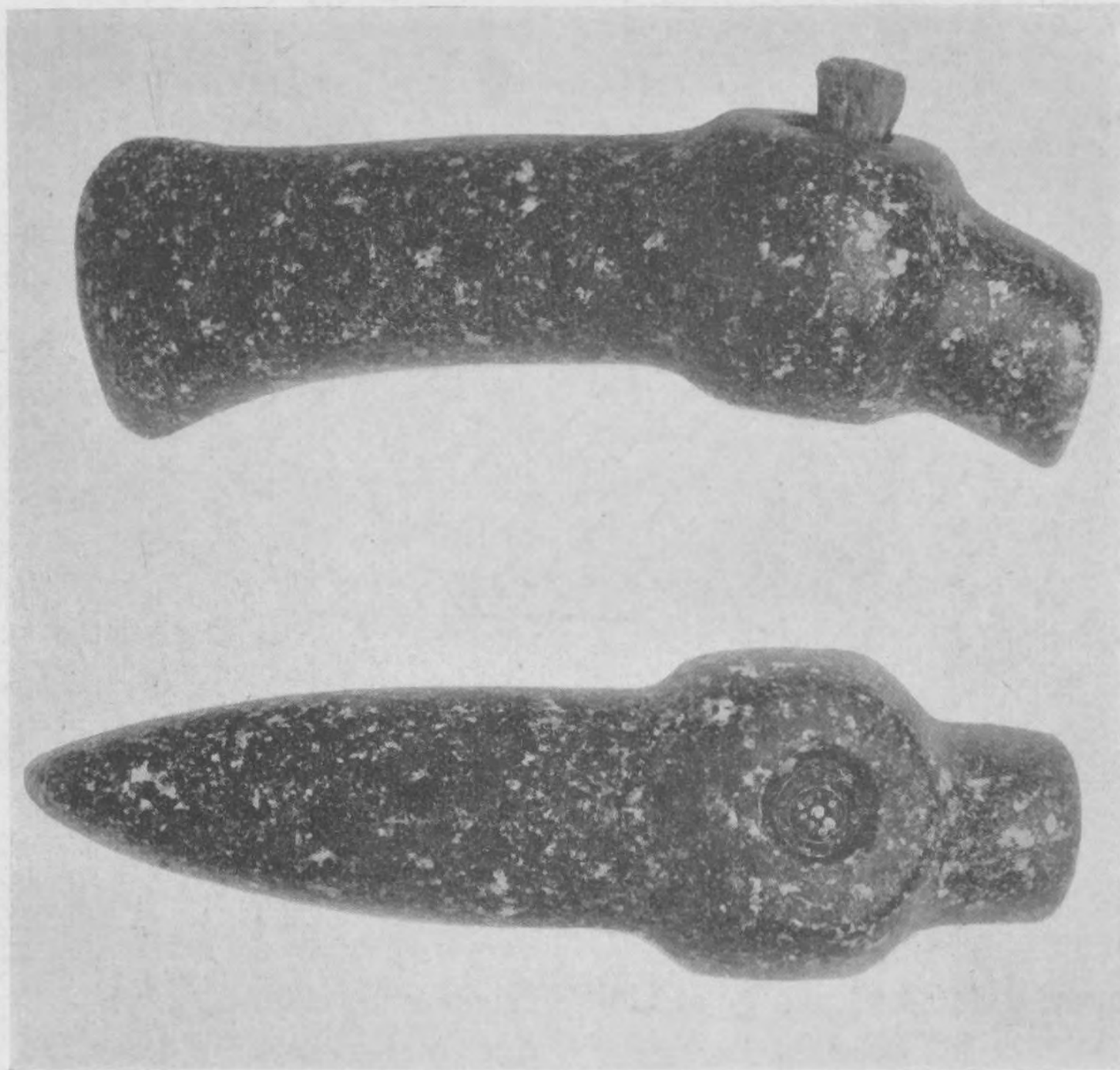
3) NILS ÅBERG, Die nackengebogenen Äxte und die Rhombenäxte, P.Z. VIII, 1916, 93 e.v. Zie ook SPROCKHOFF, Handbuch der Urgeschichte Deutschlands 2, T. 27 : 2, S. 71.

typen van Jutlandsch model. Als dateering wordt aangenomen het einde van den ganggraventijd.

Omstreeks het midden van den ganggraventijd valt het begin onzer hunnebeddencultuur, als gevolg van het naar het Westen wegdringen der oorspronkelijke bevolking van Noord-West-Duitschland door het bekervolk. Onze hamer valt dus in den bloeitijd nog van *onze* hunne-

nisch Laboratorium te Leiden ondernomen, waarvoor ik vooral den Conservator, Dr. KARSTENS, dank schuldig ben, is het daar voorloopig niet gelukt, van een klein stukje hout van dezen steel, dat ik daarvoor wilde en kon afstaan, den aard van het materiaal te bepalen.

De kop van dezen steel was versierd, zooals op Afb. 4 en de teekening Afb. 5 duidelijk uit-

Afb. 4.

bedden, en is tegelijk het wapen bij uitstrek van het bekervolk, dat dus al spoedig het hunnebeddenvolk naar Nederland volgde. De dateering van ons stuk kan onmogelijk ver verwijderd zijn van 2000 v. C.

Is het dus al verheugend, dat naast het exemplaar uit Nijmegen van dezen bijzonder fraaien, fijn afgewogen vorm een tweede stuk zijn intrede in onze verzameling doet, zoo ligt toch zijn beteekenis vooral in het bewaard gebleven deel van den steel.

Ondanks de ijverige pogingen op het Bota-

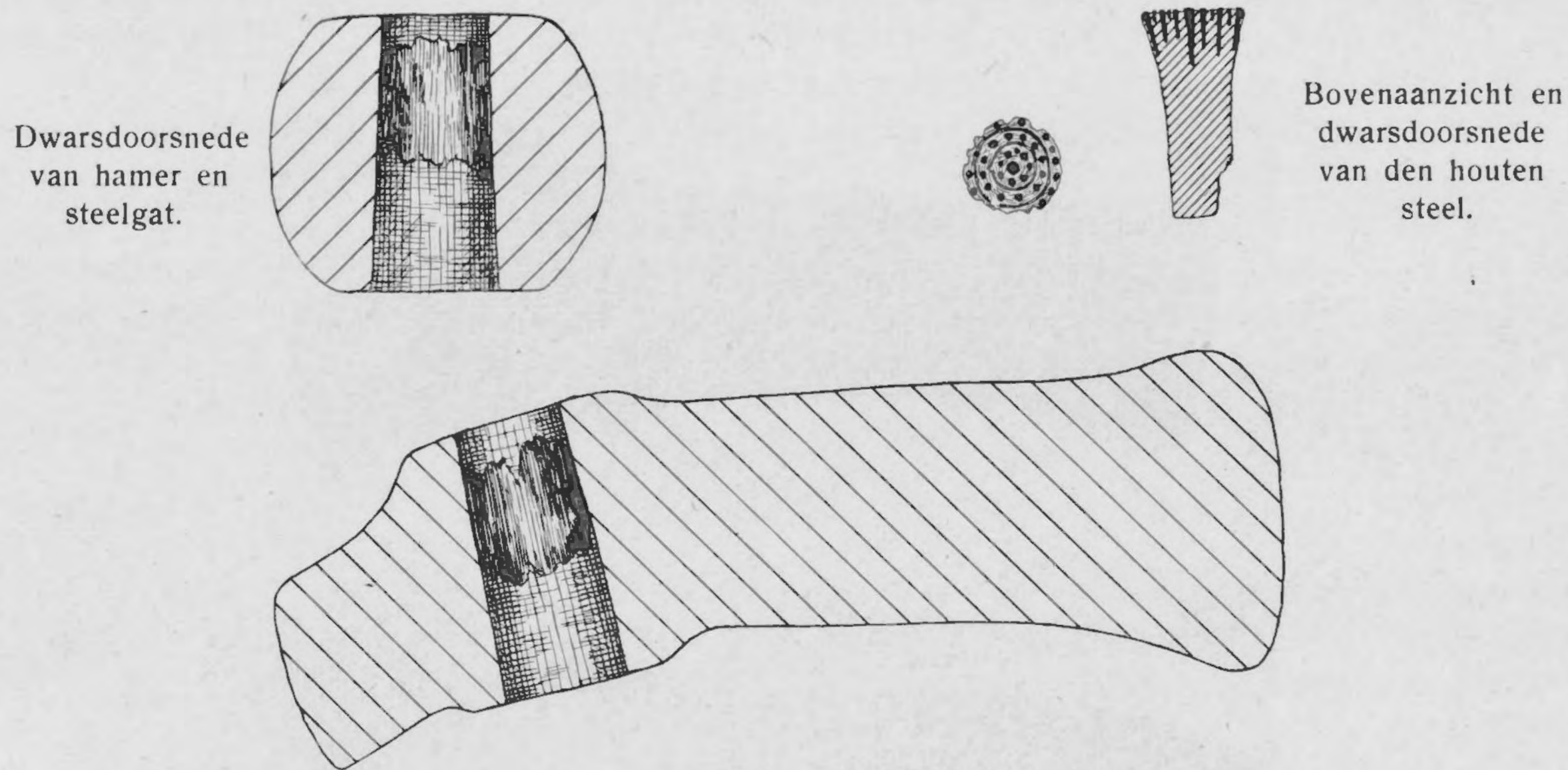
komt, met metalen bandjes en spijkertjes. Als practisch resultaat daarvan werd bereikt, dat de steel vaster zat in het boorgat van den hamer, doch het is duidelijk, dat hiermee tevens een aesthetisch effect werd bereikt. Het laatste was vermoedelijk zelfs hoofdzaak, en daarmee wordt ons stuk meteen verklaard als een pronkwapen voor vorst of cultus bestemd, aangezien ook bij practisch oorlogsgebruik de uiterst korte spijkertjes vooral licht verloren gingen.

Het zeer eenvoudige versieringsmotief van concentrische zones beurtelings van spijkertjes

en bandjes past geheel in de bekercultuur. Merkwaardig is nu, dat het hiervoor gebruikte materiaal niet, zooals men uit de dateering in den overgangstijd van steen en metaal zou denken, uit zuiver koper bestaat, doch uit brons. Immers, de analyse, die Prof. Dr. J. J. LIJNST ZWIKKER te Leiden, zoo vriendelijk was voor ons

legeeren van metalen ⁴⁾. Inderdaad ontmoeten wij daar in de door Witter uitgevoerde analyses een geleidelijk ontstaan van opzettelijk legeeren uit het vinden van in de natuur reeds gemengd voorkomende metalen.

Tot dusverre kwam bij WITTERS analyses deze verhouding van 86 : 14 tusschen koper en

Afb. 5.

te verrichten, en waarvoor hem ook hier nog eens dank gebracht zij, had het resultaat: brons, nl. 86 % koper, 14 % tin, dus geen zink en geen arseen.

Daarmede levert de hamer een belangrijke bijdrage voor een goed begrip van den vroegsten metaaltijd. Ons stuk, nog geheel van steentijd-karakter is dus reeds versierd met materiaal van brons, niet van koper, en van de klassieke samenstelling. Hoe lang is er niet gesproken van een „kopertijd” in Midden-Europa, waarbij dan altijd weer de herkomst uit Oosten of Zuiden van het eerste metaal gepropageerd werd! In een reeks van publicaties heeft de laatste jaren W. Witter geijverd voor de erkenning van Midden-Eropa als land van oorsprong van het

tin vooral voor bij stafdolken en vroege bijtypen. Dat thans door ons stuk deze legering reeds aangetoond is voor de prilste producten der metaalnijverheid, is verrassend, en is een overtuigend bewijs voor de snelle ontwikkeling van de Midden-Europeesche bronsgieterijkunst. Van een eenigszins langdurig tijdverloop van experimenteren, vóórdat men de juiste samenstelling had gevonden, is immers klaarblijkelijk geen sprake geweest.

F. C. BURSCH.

4) Inzonderheid zijn te noemen de beide deeltjes in de Mannus-Bibliothek, nrs. 60 en 63, resp. onder den titel: Die Ausbeutung der mitteldeutschen Erzlagertstätten in der frühen Metallzeit, Leipzig, 1938, en Die älteste Erzgewinnung im nordisch-germanischen Lebenskreis, in 1938 verschenen.

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

EEN GRAFHEUVEL VAN DE BEKERCULTUUR TE HOENDERLOO

Daar, waar de onlangs verharde weg van Beekbergen naar Hoenderloo met een scherpe hoek den Michelerbergweg bereikt, ligt ten Zuiden van genoemden weg een terrein, op de stafkaart aangegeven met den naam „Schenkenshul”. Op dit terrein, dat een omstreeks 80 m boven A.P. gelegen hoogen rug vormt, die spoedig vrij sterk naar het Zuiden afdaalt, lag in het met enkele vliegdenen begroeide heideterrein een geïsoleerde grafheuvel, waarop het speurend oog van den bekenden vorscher naar prae-historica, den heer R. OPPENHEIM uit Amsterdam, correspondent van het Rijksmuseum van Oudheden, gevallen was. Hij stelde ons van zijn vondst in kennis, en in de week na Pinksteren 1939 hadden wij gelegenheid, na daartoe welwillend verstrekte bewilliging van den eigenaar, den heer RYPPERDA WIERDSMA te Rotterdam, door vriendelijke bemiddeling van de Directie der Ned. Heide Mij. verkregen, dit object aan een nauwkeurig onderzoek naar bouw en inhoud te onderzoeken.

Uiterlijk deed de grafheuvel zich als zoodanig kennen door zijn vrij zuiver ronde vorm, met een diameter van 13,50 m, en een hoogte van omstreeks 1.25 m boven het omringende maaiveld (Afb. 6). Hier bleek bij onderzoek een zelfde verschijnsel op te treden, als door VAN GIFFEN in het Noorden des lands bij herhaling reeds is geconstateerd, nl. dat de heuvel door de in ons klimaat overwegend heerschende westwinden iets verplaatst was in oostelijke richting, dat wil zeggen, dat zijn oorspronkelijke omvang kleiner was (11.60 m diameter). De heuvel was verder, een uitzondering in dezen tijd helaas!,

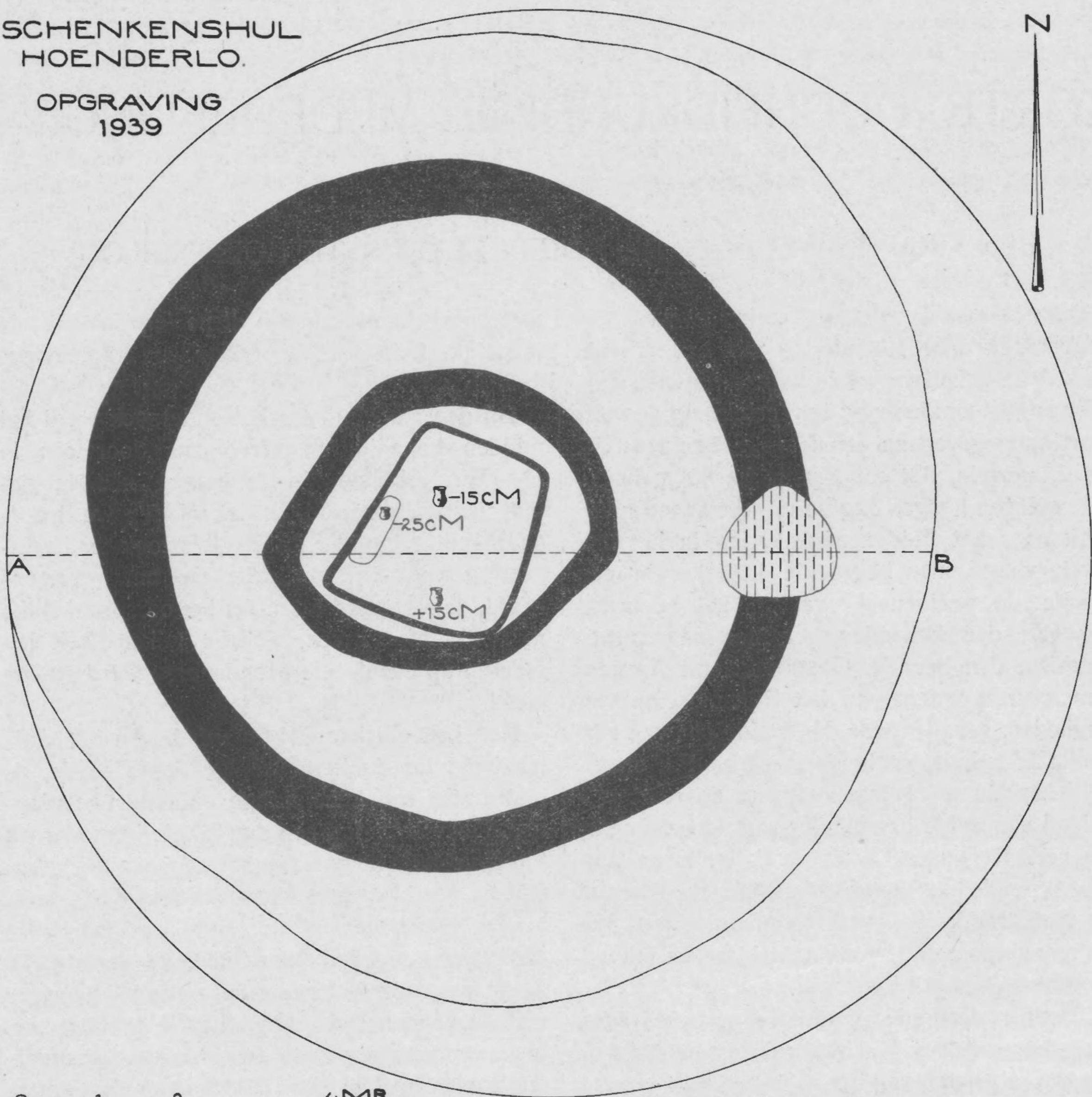
met voorbehoud van een diepe ingraving in de oostelijke helft van beperkten omvang, ongestoord gebleven.

Bij den aanvang van het onderzoek werd het midden bepaald, en vervolgens door een in O.—W. loopende lijn de heuvel in twee gelijke helften verdeeld. In het midden werd oorspronkelijk een 0.50 m breede strook ter bestudeering van den verticalen opbouw gereserveerd, de rest werd tot onder het oorspronkelijke maaiveld afgegraven, waarbij telkens ook het planum op eventueele grondsporen werd onderzocht.

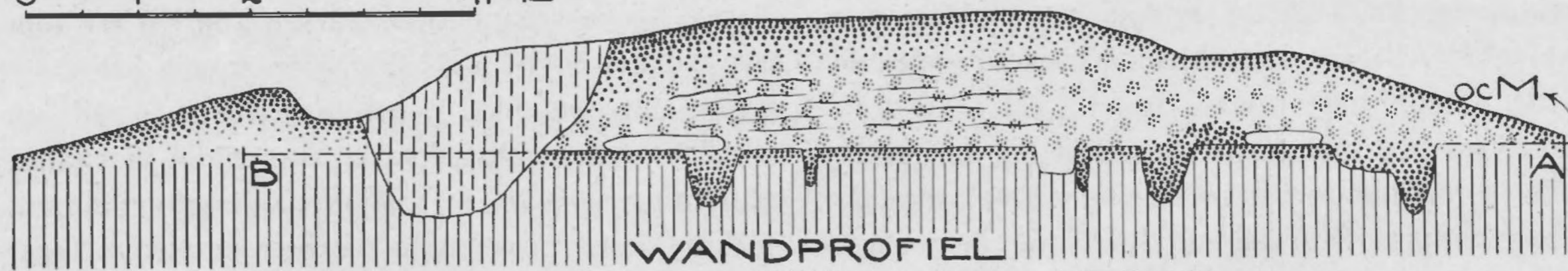
Het heuvellichaam bestond boven het oude maaiveld uit donkergrijze, geaderde aarde, de resten van een kunstmatige opbouw van pluggen. Daarboven lag een dun laagje in moderner tijd gevormde humus. Op het oude maaiveld gekomen, bleek dit gedeeltelijk bedekt door roodachtig, grinterig zand, hetzelfde, dat daaronder den vasten moederbodem bleek te vormen. In dezen vasten grond onder het oude heideoppervlak teekenden zich duidelijk drie greppels af, twee concentrisch-rond, de binnenste onregelmatig rechthoekig (Afb. 7, 8). Door deze uit te diepen op verschillende plaatsen konden wij ons ervan overtuigen, dat al deze greppels gegraven waren om een min of meer dichte palissade te plaatsen, die gedrieën de binnen de vierkante omheining gelegen bijzettingen omsloten hebben.

Van deze bijzettingen reikte er slechts één, naar de afmetingen te oordeelen een kindergraf, (1 × 0,60 m) tot een weinig in den vasten grond, de andere beide, slechts herkenbaar aan de vondsten, rustten ongeveer op het oude maaiveld.

SCHENKENS HUL
HOENDERLO.
OPGRAVING
1939

0 1 2 4MB

LEGENDA:

	STANDSPOOR		VASTE GROND
	VERGRAVEN		HUMUS
	ROODZAND		PLAGGEN

Afb. 6.

veld (resp. op plus en min 15 cm ten opzichte van het omringende maaiveld).

Wat geschiedde bij den bouw van den heuvel moeten wij ons op grond van deze gegevens aldus voorstellen, dat in de bestaande heide een kuiltje gegraven werd tot het opnemen van wat vermoedelijk het lijk van een kind was. Daaromheen werd allereerst een omheining van dunne twijgen (verg. het profiel) in een onregelmatig vierkant, zoodanig, dat het graf dicht aan

Wat de vondsten betreft, in de drie bijzettingen aan den dag getreden, deze bestonden uitsluitend uit aardewerk. Van de drie bekers werd slechts het kleine bekertje uit het in den vasten grond ingegraven kuiltje tamelijk gaaf aangetroffen, de beide andere moesten uit talrijke fragmenten eerst door de kundige hand van den restaurateur samengesteld worden (Afb. 9).

Het kleine bekertje is van een hier te lande ongebruikelijken vorm, hoog 7, wijd 9 cm, aan de

Afb. 8. Profiel van den buitensten greppel.

Afb. 7. De drie greppels.

den rand van de aldus gevormde ruimte kwam te liggen, geplaatst. Hierdoor werd bereikt, dat er in de aldus ompaalde ruimte plaats overbleef voor twee bijzettingen, die pas na de voltooiing van den heuvel ter aarde besteld werden.

Een iets bredere palissade werd geplaatst op korten afstand van de eerste, en er rondomheen loopend, en ter begrenzing van het grafmonument werd tenslotte nog een zware palenreeks op verderen afstand van het midden in den grond verankerd. De heuvel zelf werd, door in de omgeving gestoken plaggen op te stapelen, daaroverheen gebouwd. Het door het graven der verschillende greppels verkregen zand werd telkens op het oude maaiveld uitgestrooid.

buitenkant over het geheele oppervlak versierd met in horizontale zones verdeelde ornamenten, die wel met een zeer dun stokje in de weke klei schijnen te zijn aangebracht. Ook de binnenzijde van den rand is aldus versierd, evenals dit met de grootere bekers het geval is. De tweede beker, hoog 16, wijd 12 cm, is versierd met horizontale lijnen, ingedrukt met een op een stokje gewonden draad. De grootste beker daarentegen, wijder en minder slank (hoog 17,5 cm, wijd 19 cm) bezit wederom een in zones verdeelde, fijne, met een getand stokje aangebrachte versiering.

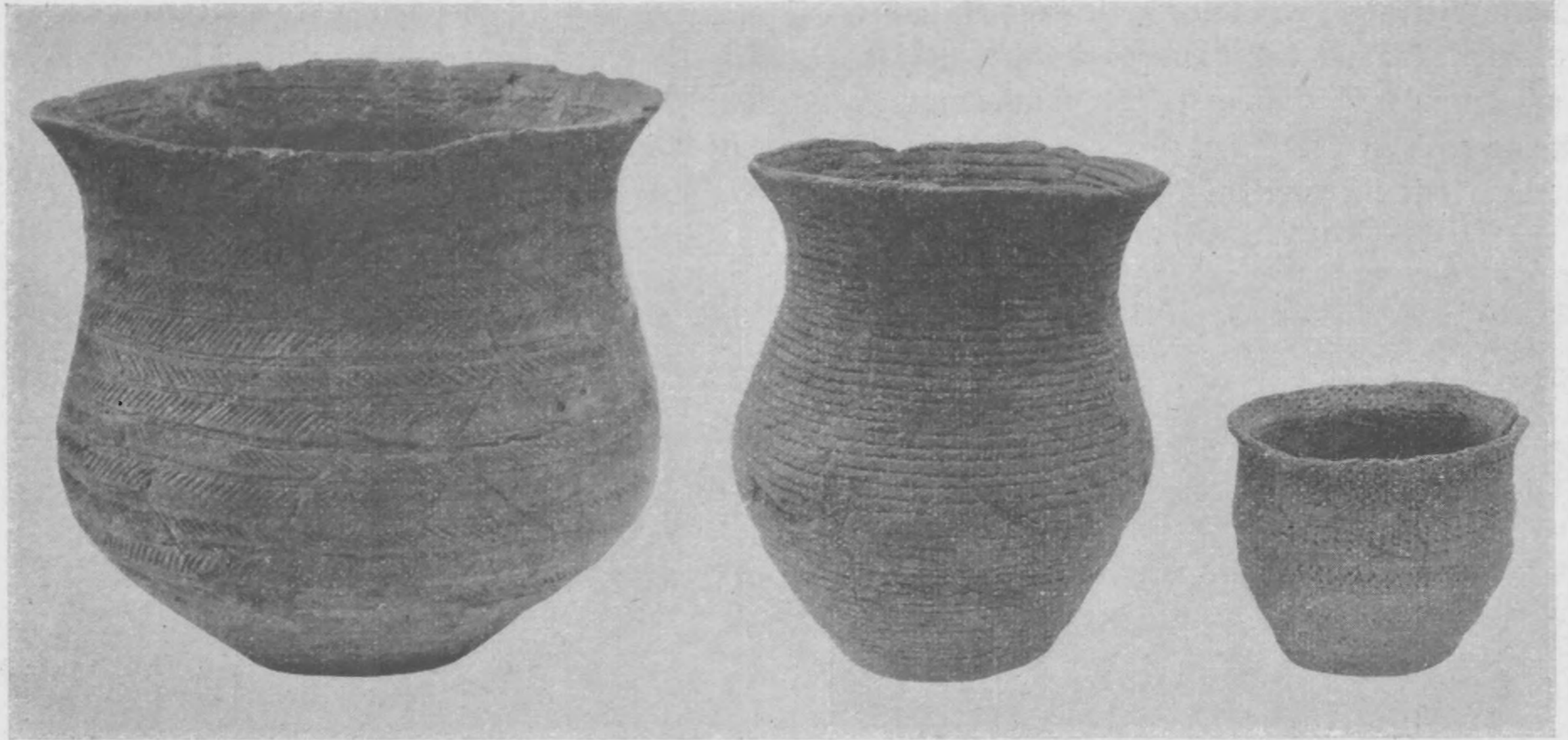
Op grond van de grafgiften is de heuvel van Hoenderloo te rekenen tot de categorie der graf-

Handwritten notes:
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940

heuvels, die in zeer groot aantal op de Veluwe, en ook elders hier te lande, voorkomen, en reeds veelvuldig voorwerp van onderzoek uitmaakten. Buiten ons land vindt men de sporen

van het indogermaniseerende element gevormd hebben.

Merkwaardig, want van het gewone afwijkend, is onze vondst, omdat in tegenstelling met

Afb. 9.

der cultuur, waarvan zij deel uitmaken, in Engeland, en voorts in Midden-Europa en Zuid-Scandinavië.

Zij komen voor op de grens van steen- en bronstijd, omstreeks 2000 v. Chr. en men neemt op goede gronden aan, dat de bouwers hier-

den regel pluggen bij den opbouw zijn gebruikt, waardoor ook dit geval, naast eenige andere, de theorie weerspreekt, als zouden onze heidevelden eerst uit den bronstijd dateren.

F. C. BURSCH.

WOONSPOREN UIT DE EERSTE EEUW NA CHR. TE RIJCKHOLT

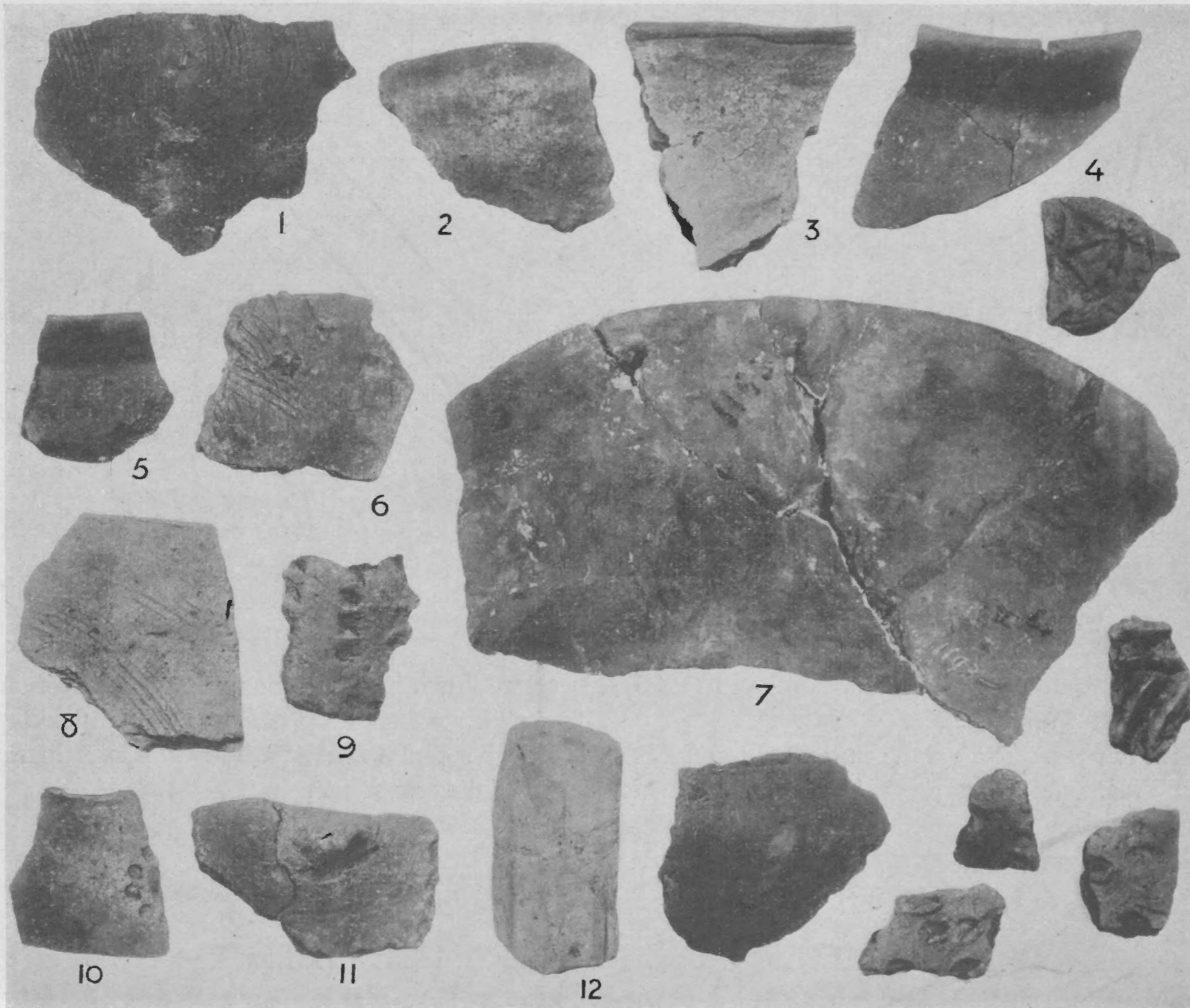
In het begin van 1935 werd door J. ROMPELBERG bij het planten van jonge vruchtboomen in een perceel aan den weg van Rijckholt naar de „Schoone Grub” een hutkom gevonden, die daarop onder leiding van den Heer EDM. NYST te Maastricht ontgraven werd. Tijdens deze opgraving had ik gelegenheid, dank zij de tijdige melding door den Heer NYST, een kort bezoek aan de vindplaats te brengen. Deze hutkom was tamelijk groot en diep, en bevatte tal van scherven, alsmede vuursteenfragmenten. In

de hoop, nog meer resten van bewoning te vinden, en deze aan een nauwkeuriger onderzoek, dan zulks in dit winterjaargetijde mogelijk was, te onderwerpen, werden in den daarop volgenden zomer eenige proefsleuven over het geheele beschikbare terrein getrokken.

Hierbij werd geen ander spoor gevonden dan dat van een gegraven greppel, ongeveer 1 m diep en 3.50 m breed, die wij op dit en het aangrenzende oostelijk gelegen perceel over een totale lengte van ruim 60 m konden vervolgen. Het

vermoeden ligt voor de hand, dat in verband met het eenigszins hellende terrein, deze greppel een goot heeft gevormd, dienende voor waterloozing van een verder oostelijk gelegen terrein

In greppel en hutkom beide werden vele scherven en vuursteenstukken gevonden. Laatstgenoemde zijn van het zoo welbekende ter plaatse gewonnen materiaal, en men vindt er-

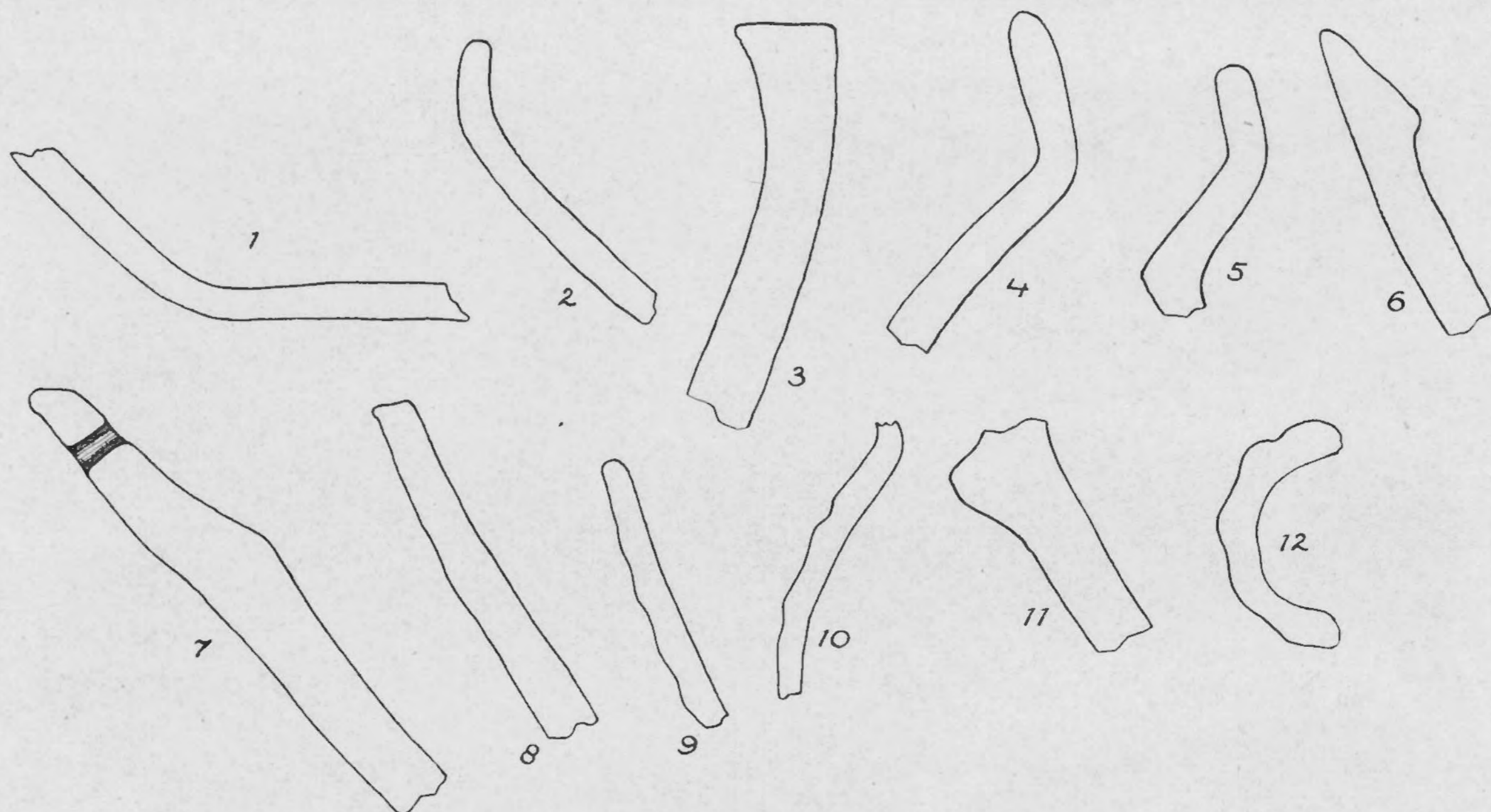
Afb. 10.

naar de Maas. In zoverre geeft onze vondst dus een aanwijzing, verdere sporen van bewoning in hoofdzaak in deze richting, meer naar boven toe, te zoeken. Evenwel zijn ook meer westwaarts, aan den rand dus van het middelste Maasterras, in den kloostertuin en elders achter de aan den Rijksweg liggende huizen, naar beweerd wordt, woonsporen gevonden.

onder ook vele bewerkte stukken. De scherven, waarvan Afb. 10 eenige der voornaamste brengt, zijn deels ruw versierd met vingerindrukken, „Besenstrich” en lijsten, deels onversierd. Profielen (Afb. 11) en versiering geven ons aanleiding, onze vondst in de 1e eeuw na Chr. te dateeren. Dergelijk vaatwerk kwam o.a. voor in de te Stein (L.) door Dr. HOLWERDA

ontgraven Germaansche burcht (O. M. IX, 1928), en onlangs in een dergelijke hutkom bij Terwinselen, alsmede te Caberg. Het aardewerk

(bijv. voor den bouw der Tongersche muren), is niet uit te maken. Veeleer ligt de mogelijkheid voor de hand, dat wij hier met landbouwers

Afb. 11.

uit de huizen van Wychen (O. M. XVI, 1925) is iets vroeger te stellen.

In hoeverre onze vondst in verband zou kunnen staan met een eventueel gebruiken van het in de nabijheid te vinden vuursteenmateriaal

op deze vruchtbare lössgronden te doen hebben. Mogelijk zou echter op den duur de ontdekking van het eigenlijke dorpje hoogerop ook hierin klaarheid kunnen verschaffen.

F. C. BURSCH.

EEN PRAEHISTORISCHE HUTKOM TE ELSPEET

In den zomer van 1933 stelden wij een onderzoek in aan den oever van een uitgedroogde beekbedding op de Elspeter heide, niet ver van het landgoed-pension „Refugium” op aanwijzing van den Heer JO BEZAAN te Putten, ter plaatse, waar deze scherven van hunebedden-vaatwerk gevonden had. In het heideterrein aan beide oevers van de beek groeven wij enkele zoekspeulen. Aan den W. oever vonden wij daarbij twee brandplekken, plaatsen, waar in een nu met houtskool en humeuzen grond ge-

vulden cirkelvormigen kuil vroeger een vuur moet hebben gebrand. Een daarvan lag kort aan den oever.

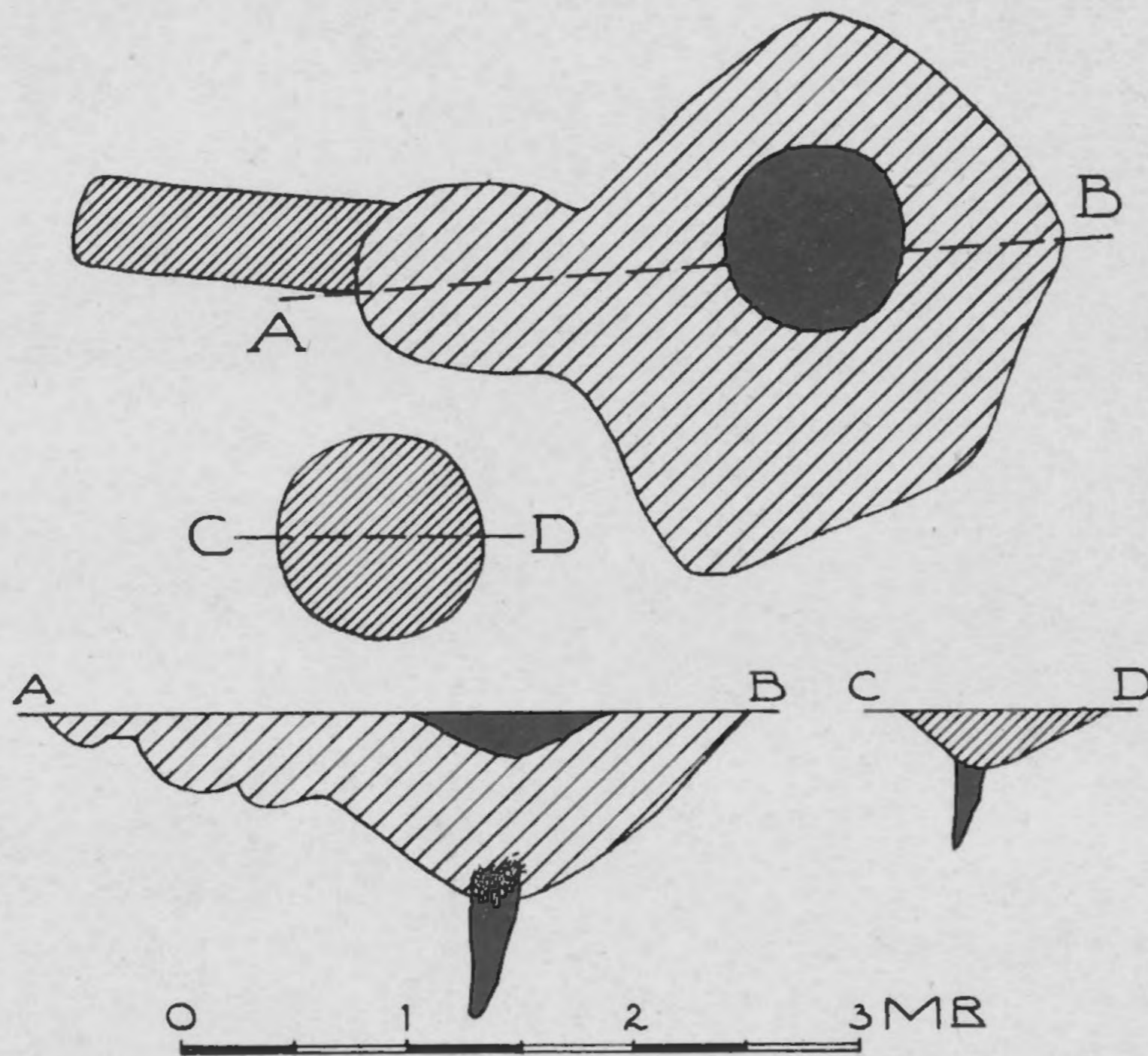
De hutkom (Afb. 12) zelve lag ongeveer evenver van beide brandplekken verwijderd, op ongeveer 15 m afstands van de beek. Zij teekende zich als een langgerekte, onregelmatig gevormde lichte verkleuring af, in het breedste gedeelte waarvan in het midden een ronde donkerder plek lag. In profiel (A-B) konden wij het breedste gedeelte als een diepere, komvormige

ingraving onderscheiden, terwijl het meer langgerekte deel geleidelijk ondieper werd. Het maakte zelfs den indruk, alsof hier een soort trapje uit het diepste gedeelte naar boven voerde.

Onderin de hutkom vonden wij in het centrum een paalgat, dat dieper in den vasten bodem

kom aan de binnenzijde met hout bekleed is geweest, terwijl de opstand tentvormig was, gesteund door de beide gevonden rechtopstaande palen.

De vondsten bestonden uit een groot aantal scherven van spaarzaam versierd hunebedden vaatwerk, met één enkel scherfje van een zone-

Afb. 12.

reikte. Deze paal, alsmede de paal C-D buiten de kom, vormden de eenige sporen van den opbouw dezer hut.

Aldus vertoont onze vondst groote overeenkomst met die van Dr. HOLWERDA in 1911 bij het Uddelermeer gedaan. (O. M. o. R. V, 1911, pag. 11—17, vgl. inzonderheid de reconstructie Afb. 19). Wij vermoeden dus, dat ook onze hut-

beker, en verder uit vuursteenmateriaal: een trapeziumvormige pijlspits, splinters en een klopsteen.

Aan de overzijde van de beek, dus aan den O. oever, lag nog een dergelijke haardplek, terwijl wij iets verder van de bedding verwijderd een in het midden totaal vergraven „koepelgraf” ontgroeven.
F. C. BURSCH.

EEN ROMEINSCHE PANNENOVEN TE VENLO

In een artikel van Habets, onder den titel „Notice sur quelques découvertes d'antiquités dans le Duché du Limbourg” 1865 in de Publi-

cations de Limbourg (II) verschenen, somt hij ook de toenmaals bekende vondsten te Tegelen op (pag. 241). Wij lezen daar, dat bij Oeles-

heyde in een kleigroeve een groot aantal scherven van Romeinsche dakpannen gevonden werden, terwijl tusschen Tegelen en Venlo omstreeks 1830 een Romeinsch graf zou gevonden zijn. Onder de genoemde panfragmenten waren enkele gemerkt met het stempel van het 30e

werd ons oorspronkelijk slechts toegestaan, aan den rand ervan te graven, doch eerst, toen op grond van de aldaar aangetroffen verschijnselen de toestemming van den eigenaar, het Burgerlijk Armbestuur, ook verleend werd voor het centrum, werd ons zoeken met succes bekroond.

Afb. 13.

legioen (HOLWERDA, Oudheidkundige kaart).

De Heer L. D. KEUS, onze ijverige correspondent te Venlo nu, bracht ons in 1935 naar de omgeving van het kerkhof aan den Tegelschen weg gelegen, waar hij op verschillende plaatsen Romeinsch puin had aangetroffen. Inzonderheid was dit het geval aan den rand van een plateautje, dat zich ten Z. van het kerkhof bevond, en dat een min of meer officieele speelplaats voor Venlo's jeugd vormde. Om deze reden

Eenige afvalgaten met pannenuin en scherven wezen ons nl. den weg naar de plaats, waar een groote massa panfragmenten, afkomstig van den bovenbouw, en deels waarschijnlijk ook wel van den inhoud, den in Afb. 13 en 14 weergegeven oven bedekten.

Een baksteen ringmuur van ongeveer 80 cm hoogte en 30 cm breedte omsloot een ruimte van 2.60 m diameter. Hierbinnen waren tot halver hoogte ongeveer muurtjes van pannenuin.

puin en anderen baksteen loodrecht op de richting van het voornaamste rookkanaal gebouwd, van elkaar gescheiden door smallere rookkanalen. Hierop moet het te bakken materiaal gestapeld zijn geweest, om aldus van verschil-

ter breedte ongeveer van het grootste rookkanaal, was aan weerszijden begrensd door lage muurtjes, eveneens grootendeels van pannenmateriaal. Deze fundamenten van een gewelf van gebakken leem — want als zoodanig zullen

Afb. 14.

lende kanten aan de hitte blootgesteld, en zoo gelijkmatig gebakken te worden.

Het voornaamste, breedste rookkanaal zette zich aan de Z.O. zijde van den oven buiten den ring voort in de stookruimte. Voor de verbinding hiervan met het inwendige van den oven was een halfronde opening gelaten in den ringmuur, die toegestopt bleek te zijn met pannenpuin. Halfronde panvorsten hielpen het gewelf op vrij primitieve wijze vormen. De stookruimte zelf,

wij deze muurtjes moeten opvatten — eindigden ieder in een verbreding, waarop vermoedelijk het openingsgewelf, eveneens van pannen, heeft gerust, zooals bij den door de gebroeders Steiner gevonden, grooteren legioenspannenoven te Xanten (Bonner Jahrb. 110, 1903, Taf. V: 2) zulks het geval was. Zoowel hier in de stookruimte, als ook in het voornaamste rookkanaal van den oven zelf, vonden wij houtskoolsporen.

Zoals de stookruimte, moeten wij ook den

oven overdekt denken door een gewelf van leem en pannen. Hieraan schrijven wij dan ook de groote massa panfragmenten toe, die over de bouwresten verspreid lagen. Deze panfragmenten vertoonden allerlei verschillende kleuren, moeten waarschijnlijk deels afgekeurd materiaal geweest zijn, doch ondanks ons zoeken vonden wij hieronder geenerlei pannen met stempels. De conclusie, die men hieruit, evenals uit het kleine formaat en het in vergelijking met legioenspannenovens als de boven geciteerde van Xanten, primitieve uiterlijk van onzen oven, trekken mag, is deze, dat wij hier met een niet-militaire, voor de burgerlijke behoeften werkende onderneming te maken hebben.

Dat dit bedrijf desondanks toch wel meer ovens in gebruik moet hebben gehad, mogen wij wel als vaststaand aannemen. In de naaste omgeving zijn overigens de Romeinsche vondsten zóó overvloedig, dat deze alleen hierop reeds wijzen. Wij hopen dus, er in de naaste toekomst in te slagen, meer dergelijke ovens hier te ontgraven, en, als de omstandigheden ons dit veroorloven, een min of meer volledig beeld van het geheele bedrijf te verkrijgen. Niet

onmogelijk is het overigens, dat de voortdurende werkzaamheid der steenfabrieken te dezer plaatse in den loop der eeuwen reeds veel van dien aard heeft vernield.

In den zomer van 1937 vonden wij nog een klein gebouwtje met totaal uitgebroken muren, mogelijk een schuurtje, op de hooge akkers ten O. van den Rijksweg, dus ten N.W. van onzen oven. Bij die gelegenheid ontdekten wij eveneens enkele puingaten, die, naar de ervaring ons reeds leerde, op de nabijheid van een oven wijzen. De omstandigheden lieten ons echter toen niet toe, terstond in die richting een onderzoek in te stellen, zoodat wij dit tot later moeten bewaren.

Dan eerst zullen ook de problemen, die vastzitten aan het eventueel vinden van een belangrijk baksteenindustrie-centrum op den huidige rechter Maasoever, tegenover het algemeen met *Blaracum* geïdentificeerde Blerik, ter sprake kunnen komen. In ieder geval is nu reeds door onze vondst aangetoond, dat Venlo en Tegelen reeds in Romeinschen tijd van meer belang zijn geweest, dan het tot dusverre den schijn had.

F. C. BURSCH.

HOOFDARTIKELN

MIDDELEEUWSCHE HUIZEN

I. EEN ONDERZOEK NAAR DE MIDDELEEUWSCHE BUURTSCHAP HARTEN OP HET LANDGOED KWADENOORD, BIJ RENKUM

Onze correspondent, wijlen Ir D. KOESLAG te Wageningen, zond ons in 1935 een kleine collectie scherven van Germaansch, Romeinsch, Frankisch en (voor het meerendeel) middel-eeuwsch aardewerk (kogelpotten), door hem gevonden op een kamp bouwland op het landgoed Kwadenoord.

Dit bracht ons in herinnering wat PLEYTE schrijft over Kwadenoord in zijn *Nederlandsche Oudheden* (Gelderland blz. 42 e.v.). PLEYTE vermeldt daar o.a. Romeinsche munten uit den tijd der Antonijnen, volgens O. G. HELDRING op Kwadenoord gevonden en signaleert de aanwezigheid van grafheuvels. In 1875 bezocht hij het landgoed in gezelschap van den toenmaligen eigenaar, den heer F. W. C. KOKER. Hij beschrijft zijn bezoek als volgt: „Wij maakten een rijtoer naar Kwadenoord en vonden daar het versch omgezette terrein waaruit een urne met verbrande beenderen in bezit was gekomen van den heer KOKER. Ofschoon niets heel was gelaten en alles stuk was geslagen, overtrof de ontdekking verre mijn verwachting, de potscherven en brokken van steenen voorwerpen van allerlei aard lagen over den grond gezaaid. Romeinsche, Germaansche, Franckische en middeleeuwsche oudheden lagen voor het grijpen”¹⁾.

Inderdaad, bij een bezoek aan het terrein in gezelschap van den heer KOESLAG, nu zestig jaar na PLEYTE, vonden wij dien laatsten regel nog geheel van toepassing. Een onderzoek leek ons hier zeker de moeite waard. Reeds voor eenige jaren had collega BURSCH op het nabijgelegen landgoed Oostereng een interessant grafveld ontgraven²⁾. Het waren thans niet zoozeer de grafheuvels, die men ook op Kwadenoord veelvuldig aantreft³⁾, die onze belangstelling gaande maakten, maar de nederzettingen, die daar blijkbaar in de verschillende tijdperken, door de schervenvondsten van PLEYTE en nu weer door die van KOESLAG aangegeven, gelegen hadden.

De tegenwoordige eigenaar van Kwadenoord, de heer F. C. W. KOKER te Bussum, gaf welwillend zijn toestemming tot het doen van een opgraving en ook de pachter, de heer WISGERHOF, verleende alle medewerking. Onze hoop, niet alleen sporen van middeleeuwsche, maar ook van prae- en vroeghistorische woningen te vinden, werd niet vervuld. Weliswaar troffen wij enkele paalgaten aan die zeker ouder waren dan de Karolingische tijd, ook werden eenige Germaansche scherven gevonden en een viertal Romeinsche, waarvan enkele in de vulling van zulke oude paalgaten (wat een wel niet volmaakt zekere, maar toch zeer waarschijnlijke, dateering van die paalgaten geeft), maar dit waren alles bij elkaar veel te vage gegevens om er eenige conclusie

1) Eenige Germaansche en Romeinsche scherven, bij die gelegenheid door PLEYTE verzameld, bevinden zich in het Rijksmuseum van Oudheden (Inv. No. R. Kr. 1—12 (1875, 12). Ook een kleine klokbeke met zoneversiering, op Kwadenoord gevonden (Inv. e. 1921/10. 1) aangekocht uit de collectie Verleur.

2) F. C. BURSCH. Het urnenveld op het landgoed Oostereng onder Bennekom, Oudh. Med. N. R. XIV.

3) W. A. J. OOSTING. Bodemkunde en bodemkartering. Diss. Wageningen 1936 bl. 114.

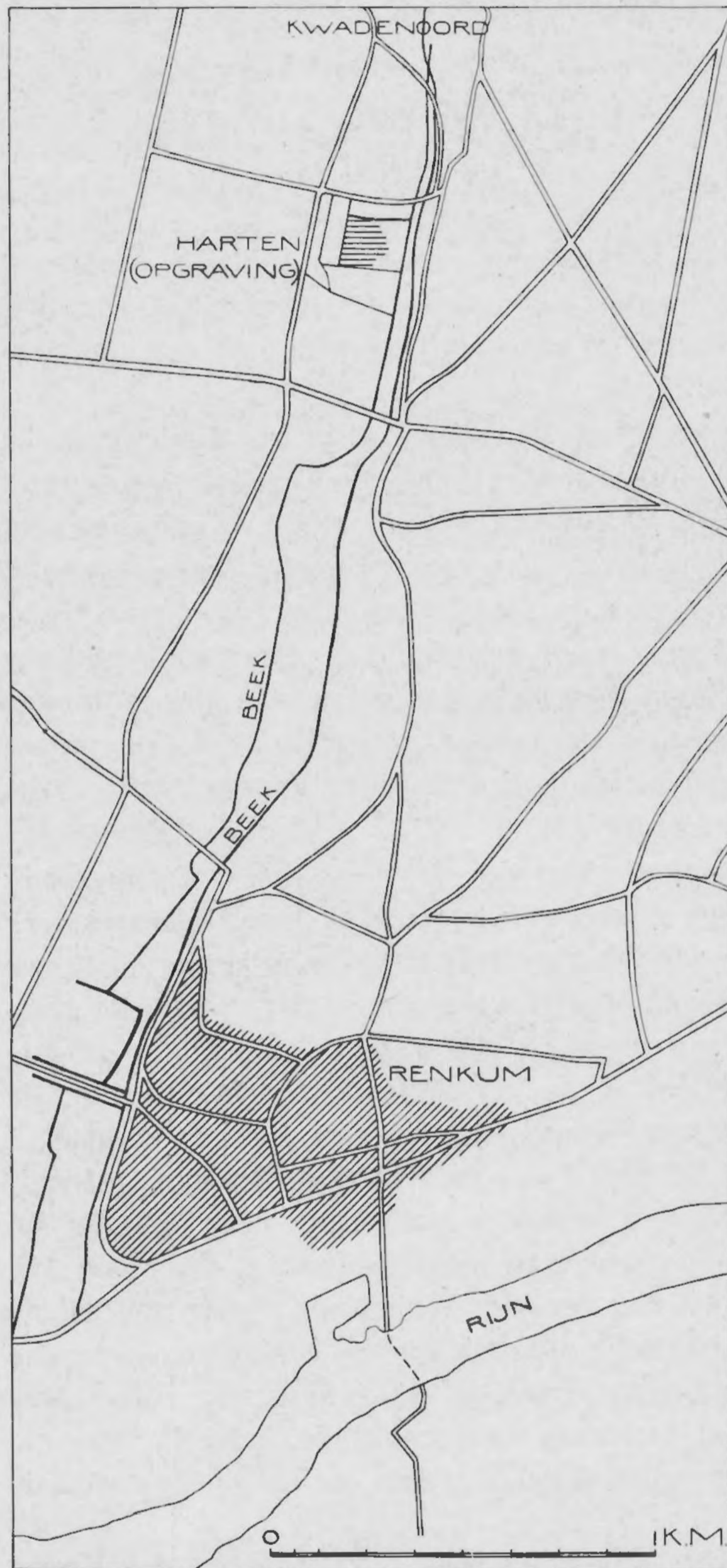
uit te kunnen trekken. Dat is wel jammer, want als wij hooren van Romeinsche munten, van veel Romeinsche scherven (PLEYTE), dan wekt dit bij ons onwillekeurig de hoop, dat wij hier sporen van Romeinsche occupatie rechts van den Rijn, dus buiten de grenzen van het Romeinsche rijk, op het spoor zullen komen of althans sporen van romanizeering en in elk geval van bewoning in een tijd, waarin wij op grond van de historische berichten zouden meenen, dat de Romeinen er geen bewoning duldden. Dat deze plaats be-

woond is geweest in den Romeinschen tijd, met name in de tweede helft der tweede eeuw, tot welke periode de scherven behooren, is, dunkt mij, niet te betwijfelen, maar wij zouden daar zoo graag wat meer van willen weten.

De sporen van primitieve houten hutten, die wij op de kaart Afb. 16 zien aangegeven, dateerden dus, blijkens de overgrootte massa der erbij gevonden scherven, uit de middeleeuwen. Op de nadere dateering komen wij aan het eind van dit opstel terug. Wat wij gevonden hebben is ongetwijfeld een gedeelte van de middeleeuwsche buurtschap Harten ⁴⁾.

De opgraving van een middeleeuwsch dorp, waarvan op grond van oude kaarten, oorkonden, enz. naam en ligging (ongeveer) bekend zijn, zal wellicht, oppervlakkig beschouwd, voor de archaeologie van weinig nut schijnen. Toch is het interessant om eenig inzicht te krijgen in de wijze van aanleg van zoo'n dorp en nu wij eenmaal, op zoek naar een praehistorische of vroeghistorische nederzetting, toevallig niet meer gevonden hebben dan dit middeleeuwsche dorp en ook geen enkele aanwijzing, die tot het ontdekken van de juiste plaats van oudere nederzettingen zou kunnen leiden, mag een publicatie van de resultaten van het onderzoek zeker niet achterwege blijven.

Reeds bij tal van gelegenheden hebben wij kunnen ervaren, dat een onderzoek naar de grondsporen van middeleeuwsche houten huizen meestal veel moeilijker is dan een onderzoek naar nederzettingen uit prae- of vroeghistorischen tijd. Het vereischt van den onderzoeker veel ervaring, een bijzonder fijn

Afb. 15. Situatiekaartje van de opgraving op Kwadenoord

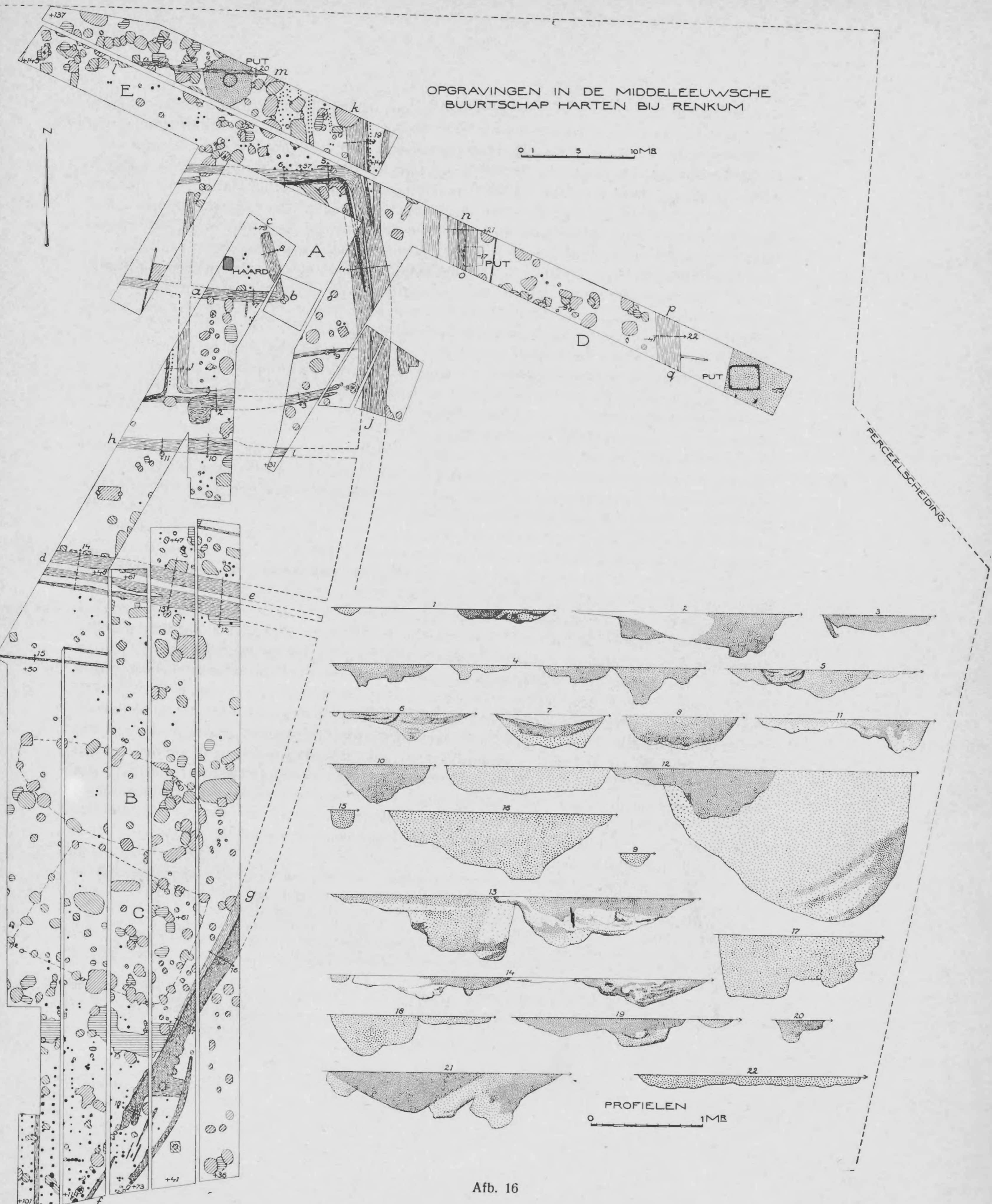
4) Zie: OOSTING t a. p. blz. 113.

OPGRAVINGEN IN DE MIDDELEEUWSCH
 BUURTSCHAP HARTEN BIJ RENKUM

0 1 5 10 MB

PERCEELSCHEIDING

Z

Afb. 16

onderscheidingsvermogen en zeer veel zelfkritiek en ook dan nog blijft het resultaat zeer vaak onbevredigend, door de onontwarbare massa grondsporen die op iedere plaats, waar de bewoning langeren tijd heeft geduurd, door elkaar heen gegraven zijn. Wij kunnen hier met een enkel voorbeeld volstaan en verwijzen naar de opgraving van den Bataafschen woerd de Hooge Hof te Zetten⁵⁾. Daar vonden wij naast elkaar Bataafsche huisjes, waarvan de plattegronden meestal uit de configuratie der paalgaatjes waren af te lezen en huizen uit Karolingischen tijd, waarvan de grondsporen zeer verward waren en bijna nooit met zekerheid te interpreteren. Wij konden daar, uit die latere periode, slechts met groote aarzeling enkele huisplattegronden aanduiden.

Zoo is het ook hier. Ondanks het groote aantal coupes, dat wij maakten door de grondsporen, die zich in den vasten, ongeroerden grond afteekenden en waarvan wij hier, terwille van de duidelijkheid, alleen de 22 belangrijkste publiceeren, blijft de interpretatie van die grondsporen toch in sommige gevallen eenigszins onbevredigend⁶⁾.

Een onmiskenbaren huisplattegrond geven ons de grondsporen rondom A. Uit de zeer grillige en onderling sterk verschillende contouren der coupes 1—6 blijkt wel, dat wij hier niet met een doorlopende palissadeering te doen hebben van een zoogenaamden „Stabbau” en ook niet met een balkgreppel van een „Schwellenbau”⁷⁾. De egaalgrijze vulling gaf veeleer den indruk, dat hier een plaggenwand had gestaan, met wellicht hier en daar een paal, ter versteviging. Ook de binnenwand (a—b—c) is waarschijnlijk een plaggenwand geweest. Door dezen binnenwand werd een ruim vertrek afgeschoten met een vuurhaard in het midden, die zich als een vierkante brandplek afteekende. Ook schijnt het huis aan de westzijde nog een uitbouw te hebben gehad. De rest van het huis diende ongetwijfeld voor stalruimte. Wij troffen daarin nog het grondspoor van een scheidingswandje aan, dat het karakter droeg van een lichte palissadeering (coupe 9). Of de paalgaten alle tot dezen bouw behoord hebben is moeilijk uit te maken. Van de vier grootsten zou ik dat, naar hun ligging te oordeelen, wel denken, maar sommige andere kunnen ook wel ouder zijn.

De dubbele donkere baan d—e is blijkens de profielen 12, 13 en 14 een dubbele palissadeering, d.w.z. niet gelijktijdig; het zuidelijke spoor is, zooals coupe 13 duidelijk laat zien, door het noordelijke heengegraven en dus later. Ook het spoor f—g moet, blijkens de profielen 16, 17 en 18 een palissadeering zijn, waarbij ook, na zekeren tijd, een vernieuwing moet hebben plaats gehad, want op den plattegrond ziet men duidelijk twee sporen door elkaar loopen.

Tot zoover bleven wij met onze interpretatie nog veilig op den vasten grond. Nu wagen wij ons even op het veld der hypothese en combineeren in den wirwar van groote paalgaten twee groepen aarzelend tot de huisplattegronden B en C. Met de andere paalgaten, ook met de rijen dicht opeen geplaatste kleine vierkante paalgaatjes, weten wij geen weg. Wij waren daar, in den zuidwesthoek, aan den rand van het beschikbare terrein genaderd en konden van dien aanleg niet meer te zien krijgen. Maar de indruk dien wij krijgen is deze: dat daar een aantal hutten (o.a. B en C als onze interpretatie juist is) gelegen heeft, door een palissadeering (waarvan d—e en f—g gedeelten zijn) omsloten.

Op dezelfde wijze omsluiten de grondsporen h—i, j—k en misschien ook l—m gedeeltelijk het

5) W. C. BRAAT. De Hooge Hof, een Bataafsche nederzetting te Zetten, Oudh. Med. N. R. XVIII.

6) De profielen zijn steeds geteekend van links naar rechts. De pijltjes geven op den plattegrond dus telkens aan van welken kant de coupe gezien moet worden. Zoo heeft bijv. de teekenaar bij het opnemen van coupe 18 in een tegenovergestelde richting gekeken als bij 16 en 17, bij 14 in een tegenovergestelde richting als bij 12 en 13.

7) Voor een goede beschrijving en afbeeldingen van deze constructies zie: MARTIN RUDOLPH. Die Grundlagen der Holzbauweisen von Haithabu. Offa I (1936).

erf van het groote huis A. Als wij de profielen van deze grondsporen beschouwen (coupe 4, linker helft, coupe 10, coupe 11, linker helft, coupe 19 en 20) zien wij, dat het geen palissadegreppels zijn. Alleen coupe 10 zou een dergelijke interpretatie wettigen, maar op die plaats is het grondspoor door een ander spoor heengegraven, zoodat het profiel bedorven is. Vermoedelijk is de afsluiting, waarvan wij hier de grondsporen voor ons zien, een heg geweest.

Op dit erf vonden wij ook een ronden waterput, van een uitgeholden boomstam vervaardigd. Het spoor l—m loopt vlak langs den rand van dezen put en doorsnijdt de ingraving daarvoor. Het moet dus later zijn dan de put. In dit spoor werden enkele scherven van vroege kogelpotten (9e—10e eeuw) gevonden. Hoewel het natuurlijk heel goed mogelijk is dat oudere scherven, in den grond aanwezig, in een veel later gegraven spoor geraken, ben ik hier toch veel meer geneigd om aan te nemen, dat die scherven, die hier door de geheele lengte van het spoor verspreid gevonden werden, inderdaad de dateering geven. De put moet dan ook uit den Karolingischen tijd zijn en de vondst van een paar late kogelpotscherven (\pm 13e eeuw) in zijn vulling kan hoogstens bewijzen, dat hij heel lang in gebruik is gebleven.

Coupe 21, door het grondspoor n—o, vertoont de profielen van vier verschillende palissadegreppels, die achtereenvolgens door elkaar heen gegraven zijn. Vermoedelijk moeten wij hierin een stukje van de omheining van een ander erf zien, waarop zich weer een groep paalgaten (D) vertoont als fragment van een huisplattegrond en een grondspoor p—q (coupe 22), zeer ondiep, waarschijnlijk een open greppel en ten slotte, aan het eind van onze sleuf, daar waar het terrein lager en vochtiger wordt, naarmate men de bedding van de beek nadert, een vierkante, met hout beschoeide, waterput.

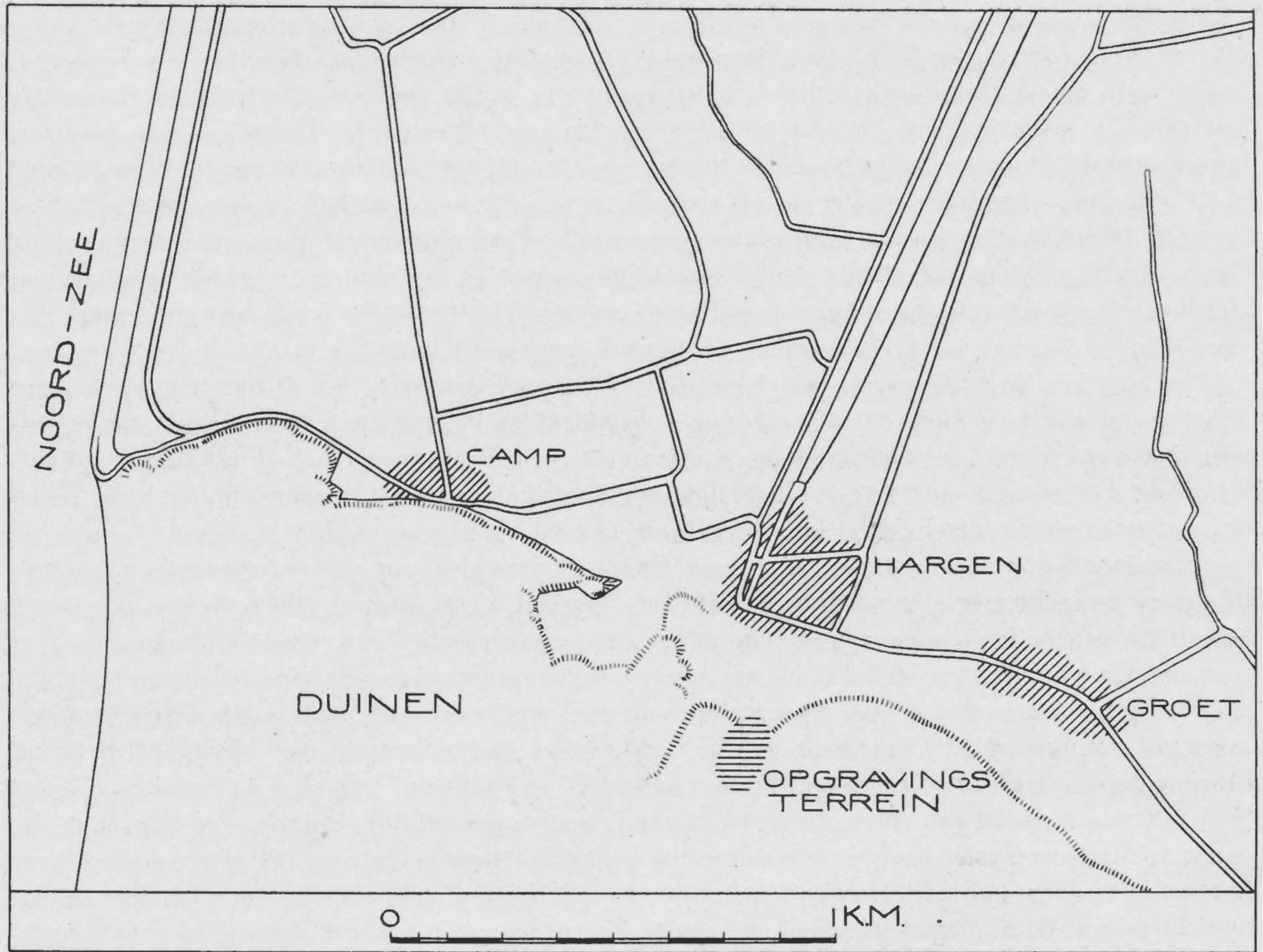
Wat wij hier in twee korte opgravingscampagnes konden onderzoeken was dus een gedeelte van een middeleeuwsch dorpje, bestaande uit primitieve houten huizen. De erven waren, naar het schijnt, door palissadeeringen (schuttingen) of heggen van elkaar afgescheiden. In dat opzicht schijnt de aanleg nog geheel overeen te komen met dien van een dorp uit den Germaanschen tijd, zooals dat op Ockenburgh, bij Loosduinen ⁸⁾. Alleen zijn de grondsporen veel verwarder en onregelmatiger geworden. Op Ockenburgh hadden wij te maken met onmiskenbare balkgreppels of met kleine, tamelijk diepe, paalgaatjes van dicht opeenstaande, in den grond ingeslagen, paaltjes. Hier vonden wij, zooals steeds, sinds den Frankischen tijd, vrij groote, soms diepe, maar vaak ook zeer ondiepe, paalgaten, zeer verschillend van grootte en op ongelijke afstanden van elkaar. Daarbij komt natuurlijk, dat de herhaaldelijke vernieuwingen, waar de talloze oversnijdingen op wijzen, het beeld zeer onduidelijk maken. Dit laatste bezwaar is bij den onregelmatigen aanleg der middeleeuwsche huizen ook nog weer hinderlijker, dan bij het interpreteren der grondsporen van prae- of vroeghistorische huizen.

Een goed voorbeeld van een middeleeuwsch boerenhuis, waarvan de grondsporen niet vertroebeld zijn door latere vernieuwingen, is de 14e-eeuwsche boerderij, die BURSCH in 1936 opgroef bij Lievelede ⁹⁾.

De dateering van onze nederzetting moet worden afgeleid uit het schervenmateriaal. De grootste massa daarvan bestaat uit scherven van grijs, hardgebakken aardewerk, dat wil zeggen kogelpotten, vele reeds met een gegolfden standring zooals uit tal van bodemfragmenten blijkt, en schotels en kannen van dit soort aardewerk. Enkele stukken kunten misschien nog aan de twaalfde eeuw worden toegeschreven, maar de groote massa behoort zeker tot de dertiende

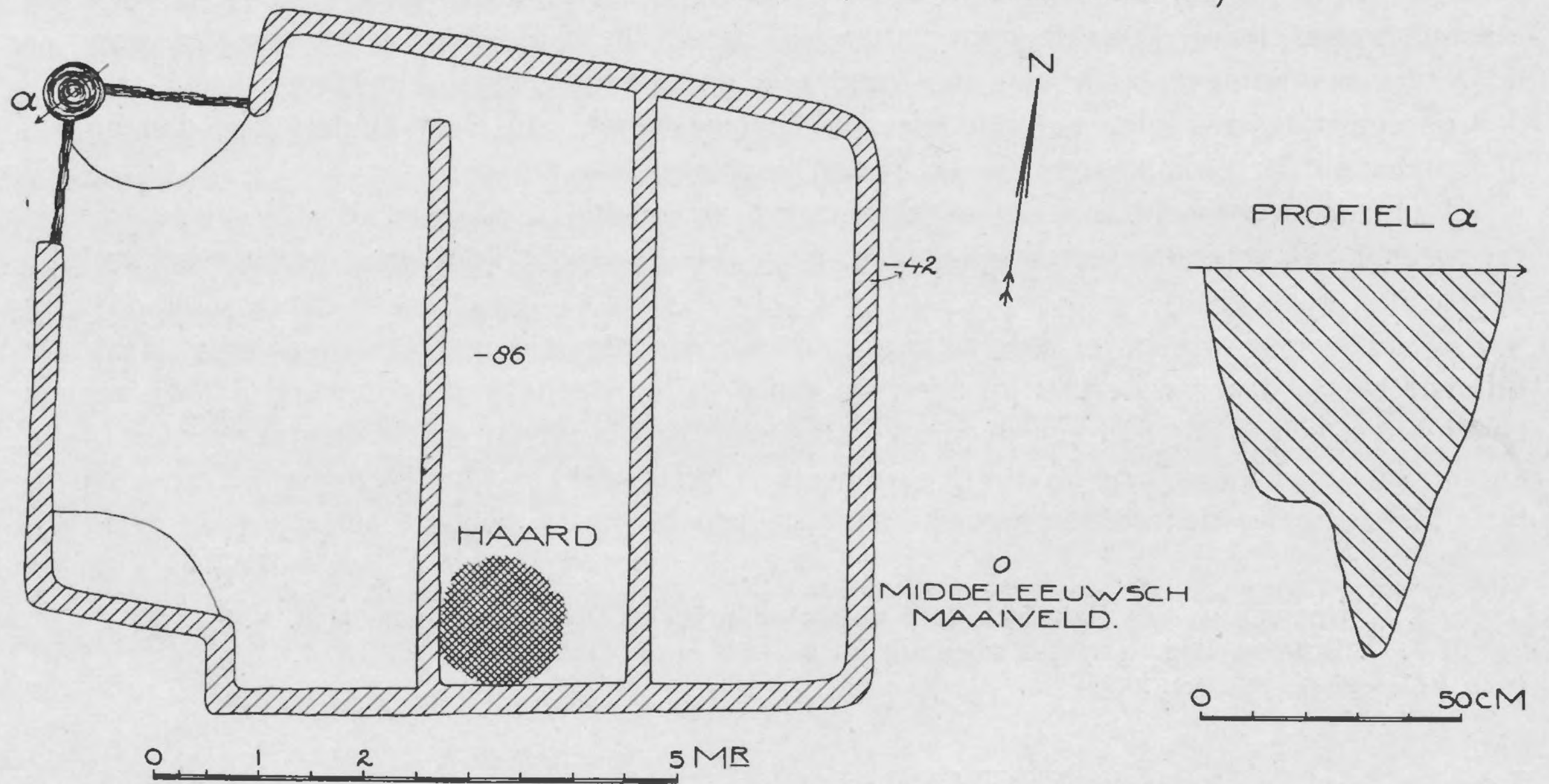
8) J. H. HOLWERDA, Een Bataafsche dorp op Ockenburgh bij Den Haag. Oudh. Med. N. R. XIX.

9) F. C. BURSCH, Een Saksische boerderij uit de 14de eeuw. Oudh. Med. N. R. XIX.

Afb. 17. Situatiekaartje van de opgraving bij Hargen

MIDDELEEUWSCH HUIS IN DE DUINEN
BIJ HARGEN. (GEM. SCHOORL)

Afb. 18.

en veertiende eeuw. Verder waren er veel scherven van Jacobakannetjes uit de vijftiende eeuw, eenig geglazuurd aardewerk uit deze periode en steengoed uit het Rijngebied. Stukken, die later waren dan het einde der vijftiende eeuw, werden niet gevonden¹⁰⁾.

Behalve dit aardewerk uit de latere middeleeuwen, dat onmiskenbaar de hoofdschotel vormde, werden ook scherven van Karolingisch aardewerk (9e eeuw) gevonden en fragmenten van vroege kogelpotten uit diezelfde periode. Een paar Karolingische scherfjes vonden wij in de vulling van het noordwestelijke hoekpaalgat van het huis B, kogelpotscherfjes in de vulling van verscheidene paalgaten bij E. Het is wel meer dan waarschijnlijk, dat in het algemeen de paalgaten inderdaad uit die vroege periode (9e—10e eeuw) dateren, hun vorm en configuratie is geheel zooals wij die van tal van Karolingische nederzettingen kennen.

Het huis A zou, wat zijn aanleg betreft, ook heel goed uit den Karolingischen tijd kunnen dateren. Dat zijn grondsporen enkele oudere paalgaten doorsnijden bewijst nog niet, dat het aanmerkelijk jonger is. Aan den anderen kant pleiten de scherven van een late kogelpot (13e—14e eeuw) in coupe 5 gevonden en scherven van een potje van geglazuurd aardewerk, dat waarschijnlijk uit de 15e eeuw dateert, althans niet ouder is, gevonden in het grondspoor j—k, veel meer voor een latere dateering. Alles blijft hier nu eenmaal helaas een beetje vaag, niet alleen de interpretatie der grondsporen maar ook de dateering. Het zou onoprecht zijn, wanneer wij hier onze uitkomsten als onomstootelijke waarheden voorstelden.

Wanneer nu al de tot dusverre besproken grondsporen uit de vroege middeleeuwen dateren, waar komt dan die groote massa scherven uit de late middeleeuwen vandaan? Daarvoor zou men twee redenen kunnen aanvoeren. Zij zouden ten eerste geleidelijk met den stalmest op het land kunnen zijn gebracht, wanneer dat in die eeuwen als bouwland is gebruikt. Waarschijnlijker lijkt ons echter de tweede verklaring, namelijk dat de rijen kleine, grootendeels vierkante, paalgaatjes, zooals wij die vooral in den zuidwesthoek hebben aangetroffen, van huizen uit de latere middeleeuwen afkomstig zijn¹¹⁾. Dat de massa's grondsporen uit beide perioden omgekeerd evenredig zijn met de massa's scherven, kan onze dateering niet weerleggen, want het is een algemeen bekend feit, dat op een vindplaats de vondsten uit de laatste periode van bewoning vaak verre de overhand hebben.

II. EEN MIDDELEEUWSCH HUIS IN DE DUINEN BIJ HARGEN (GEM. SCHOORL).

In het voorjaar van 1937 maakte de heer STUURMAN te Bergen (N.H.) ons attent op vondsten van middeleeuwsche scherven, die de aandacht hadden getrokken van den heer GREUP, opzichter van het Staatsbosbeheer te Schoorl. Onder Hargen, ten noorden van Schoorl, was men namelijk bezig een hoog duin af te graven ten behoeve van de demping van het Rokin te Amsterdam. Op het niveau van het oude duinlandschap, dat toen onder het jongere duinzand voor den dag kwam, had de heer GREUP onregelmatige plekken blauwen kleigrond ontdekt en daarbij scherven van middeleeuwsch aardewerk. Blijkbaar hadden hier in de middeleeuwen huizen gestaan op het vlakke, oude duinlandschap, die onder het zand van de steeds verder landwaarts in stuivende hoge zeeduinen bedolven waren.

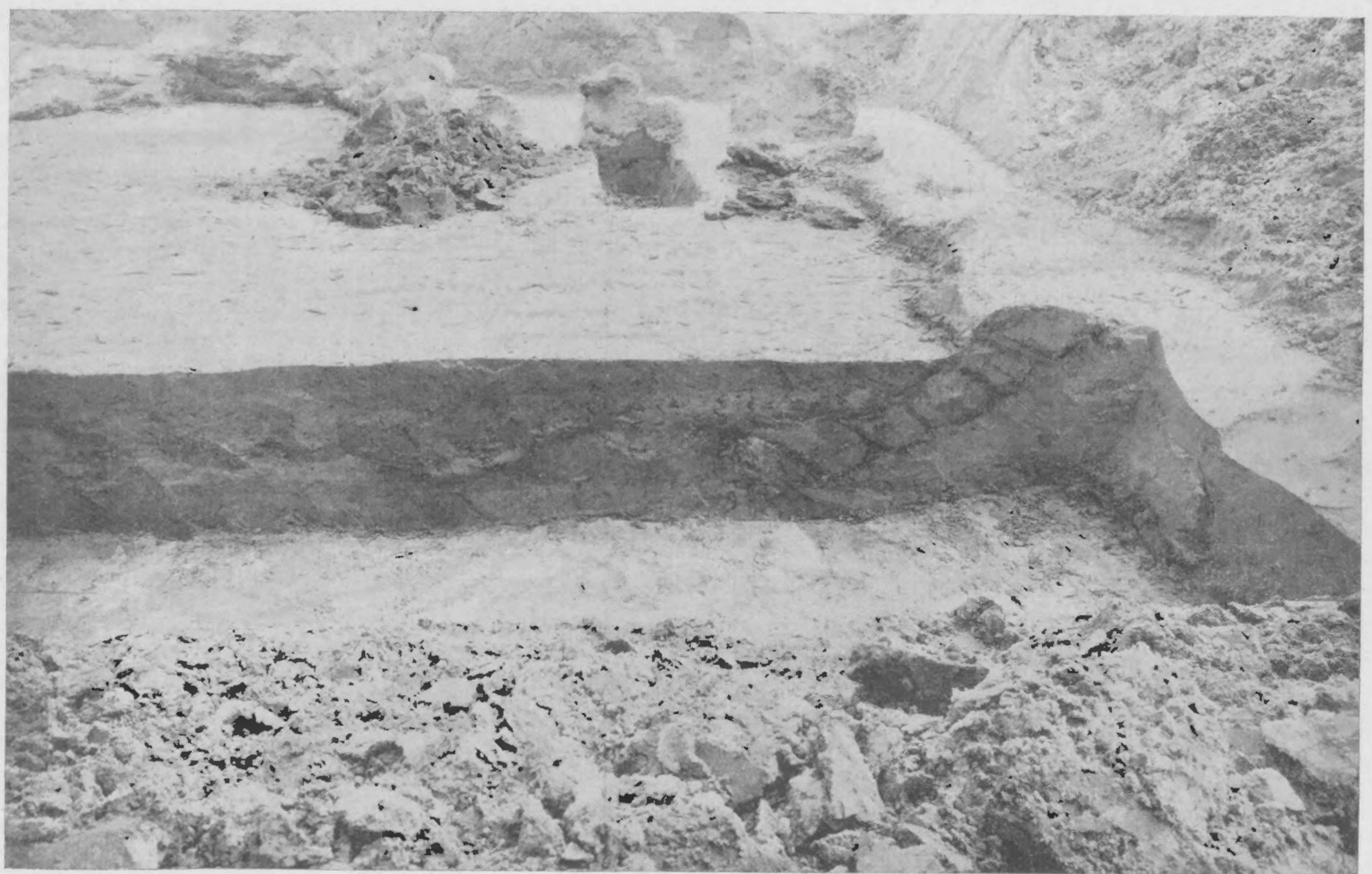
Het leek ons zeer de moeite waard om de bouwwijze van deze huizen en zoo mogelijk den geheelen aanleg van deze nederzetting te leeren kennen.

10) Voor de chronologie van het middeleeuwsch aardewerk zie: W. C. BRAAT, *Mittelalterliche Keramik in Holland*. Bonner Jahrb. 142 (1937).

11) De regelmatige rijen dicht opeenstaande, kleine paalgaatjes in den zuidwesthoek van het terrein zijn waarschijnlijk afkomstig van een graanshuur, waarvan de verhoogde vloer op paaltjes rustte.

Afb. 19. Overblijfselen van een middeleeuwsch huis bij Hagen

Afb. 20. Profiel van het fundament van het middeleeuwsche huis bij Hagen

Ons onderzoek leidde inderdaad, na aanvankelijke teleurstelling, ten slotte tot een zeer merkwaardig resultaat. In de sleuven, die wij groeven, troffen wij eerst niets anders aan dan onregelmatige, volkomen vormeloze, plekken blauwe klei. Daar er middeleeuwse scherven bij gevonden werden, moesten wij wel concludeeren, dat dit overblijfselen van huisplattegronden waren, maar daar er geen enkel paalgat, balkgreppel, palissadegreppel, kortom geen enkel eigenlijk grondspoor te zien was, was de constructie dezer huizen ons volkomen onduidelijk, totdat wij stieten op een huisplattegrond, die toevallig zeer goed bewaard gebleven was (Afb. 18—20). Vermoedelijk was dit huis vrij plotseling door het duinzand overstoven, zoodat de vloer en de wanden niet meer door het regenwater tot een vormloze plek konden worden uitgespoeld.

De grondslagen bestonden eenvoudig uit een vloer van blauwe klei, ongeveer twee dm dik, die naar de vier zijden opliep tot een laag fundamentje. Men zie het profiel op Afb. 20. Rechts is daarop duidelijk zichtbaar, hoe de vloer aan den rand met een boog omhoog buigt. Men kan onderscheiden hoe vijf kleibonken met de schop naast elkaar zijn gelegd.

Door twee binnenwanden, waarvan de grondslagen duidelijk zichtbaar waren (vooral de meest westelijke kan men op Afb. 19 zeer goed onderscheiden als een lichte streep), werd het huis in drie langwerpige vertrekken verdeeld, die ieder ongeveer 3.50 m breed waren. Het westelijke vertrek is echter door een rechthoekigen uitbouw bijna tweemaal zoo groot gemaakt als de beide andere. Op den noordwesthoek van dezen uitbouw vonden wij een groot en diep paalgat (a, verg. ook het profiel) en twee smalle donkere baantjes. Op dien hoek zijn de wanden dus blijkbaar van hout geweest. In de beide hoeken van dien uitbouw lagen twee halfronde zandplekken, die wellicht tot onderbouw van zodenbanken gediend hebben.

Het hoogste, nog bewaarde, punt van de opgaande wanden reikte tot 42 cm onder het oude maaiveld. Het oorspronkelijke niveau van het maaiveld, zooals dit was, voordat de duinen het terrein overstoven hadden, was namelijk in de wanden van onze sleuven nog duidelijk zichtbaar. De vloer lag op — 86. Het huis was dus ongeveer 86 cm in den grond uitgediept. Onwillekeurig moeten wij hierbij denken aan de overblijfselen van huizen, die wij destijds aantroffen in de Wieringermeer, op vindplaats III¹²⁾.

Die overblijfselen hadden ook de gedaante van vierhoekige putten in den grond en ook daar zochten wij tevergeefs naar paalgaten of andere sporen van constructie.

Wij zullen ons den opbouw ongetwijfeld aldus moeten voorstellen, dat het dak gewoon op den grond rustte. De vloer en de wanden van klei dienden om het huis vochtvrij te houden.

In het middenvertrek wees een verbrande plek bij den zuidelijken wand de plaats van den haard aan. De schoorsteen zal, zooals wij dat nog in enkele primitieve woningen in het Openluchtmuseum te Arnhem kunnen zien, van hout geweest zijn.

Op grond van de gevonden scherven moet deze nederzetting gedateerd worden in de twaalfde eeuw. Wij vonden fragmenten van tamelijk vroege kogelpotten en van Pingsdorfer aardewerk. Verder scherven van vaatwerk met spaarzame glazuur en van vroeg steengoed¹³⁾.

Vóór 1200 moet deze nederzetting door de duinen overstoven zijn. Zij lag onder de binnenste duinenrij, nog geen kilometer van den grooten weg, die vlak achter den duinrand door geheel Noordholland loopt. Omstreeks 1200 schijnt dus het duinlandschap daar den omvang bereikt te hebben dien het thans nog heeft.

W. C. BRAAT

12) W. C. BRAAT, De archaeologie van de Wieringermeer. Oudh. Med. N. R. XIII.

13) Verg. hierboven blz. 35, noot 1.

DE EGYPTISCHE MONUMENTEN IN DE OASE EL-CHARGEH

De grootsche monumenten, die de oevers van den Nijl sieren, hebben sinds het begin der vorige eeuw de algemeene aandacht getrokken, welke zij ook ongetwijfeld verdienen. De tempels en graven langs den Nijl vormen voor de geleerden een onuitputtelijke bron voor onze kennis van het Oude Egypte; zij wekken bij de talloze reizigers bewondering voor de kunst en beschaving van dit oude volk. Buiten de door toeristen druk bezochte plaatsen zijn er echter ook monumenten, die minder bekend en bezocht zijn, door hun bijzondere ligging, afgescheiden van de rest van de wereld door een uitgestrekte woestijn, mogelijk minder indrukwekkend dan de pyramiden van Gizeh en de tempels van Thebe, maar wier wetenschappelijke beteekenis en schilderachtig voorkomen hen aanspraak doet maken op de publieke aandacht.

Tot de plaatsen in Egypte, die door de reizigers weinig bezocht worden en die toch een onmiskenbare attractie vormen voor allen, die belang stellen in de oude kunst en beschaving van dit land, behoort de oase El-Chargeh. Schrijver dezes heeft in het najaar van 1937 deze oase bezocht; het trof hem toen, dat de wetenschappelijke onderzoeker hier een rijk veld voor zijn onderzoekingen kan vinden, en hoe hier den gewonen toerist allerlei verrassingen uit het verre verleden en uit den modernen tijd wachten.

De oase El-Chargeh, de grootste en belangrijkste der Egyptische oasen, in het Oud-Egyptisch „kenmet” geheeten, ligt in de Libysche woestijn, ongeveer 170 km ten Westen van het Nijldal, op de breedte van Loeksor. Zij bestaat uit een ongeveer 300 m diepe inzinking in het woestijnplateau in den vorm van een smalle rechthoek, groot ongeveer 3000 km². Van Noord naar Zuid is zij 100 km lang, en van Oost naar West 30 tot 40 km breed; de bodem ligt 60 m boven den zeespiegel. Tot 1908 was het alleen mogelijk de oase van het Nijldal uit per kameel te bereiken; de reis duurde dan 4 à 5 dagen. Sinds 1908 is zij met het Nijldal door een spoorlijn verbonden van 198 km lengte; in 8 à 9 uur wordt de reis over het Libysche woestijnplateau afgelegd, waarbij men een uitnemenden indruk krijgt van het eenzame karakter van deze woestijn, waar geen spoor van vegetatie en geen teken van leven te ontdekken is. De oase is zelf voor een groot deel ook woestijn; slechts een klein deel, 1 % van de oppervlakte, is cultuurland. De bouwlanden liggen rondom of bij de dorpen, die zelf weer liggen op de lengte-as van de oase in de richting Noord-Zuid. De oase is regenloos; dat zij reeds in de oudheid een plaats van bloeiende cultuur was, was te danken aan de talrijke natuurlijke bronnen, die landbouw en palmenvegetatie mogelijk maakten. Ook thans is de vruchtbaarheid geheel afhankelijk van deze bronnen, ongeveer 230 in getal, wier water door irrigatiekanalen over de velden geleid wordt. Deze bronnen alleen maken leven mogelijk temidden van de anders doodsche natuur. De hoofdrijkdom van de oase vormen de dadelpalmen, ongeveer 70.000 in getal, wier dadels tot de beste in de wereld behooren. In de oudheid werd ook de wijnbouw er veel uitgeoefend; de wijnen van de oase waren beroemd; thans komt deze er niet meer voor; tegenwoordig worden er veel aardappels, rijst, tarwe, groenten en citrusvruchten verbouwd. In de laatste jaren tracht men de bevoeiing in nieuwe banen te leiden om ook katoenverbouw mogelijk te maken, tot nu toe met weinig succes. De dorpen en de landerijen worden bedreigd door de stuifduinen, die ontstaan uit het

zand, dat van het woestijnplateau af de oase instuift; de bewoners hebben daartegen een voortdurenden strijd te voeren.

De heele oase telt thans ongeveer 8000 inwoners, menschen van een ander type dan dat van het Nijldal, waarschijnlijk van een Berberstam. De hoofdplaats El-Chargeh telt ongeveer 4500 inwoners en bestaat uit een schilderachtig complex van leemen huizen, meest laag en met platte daken; de straten zijn voor een groot deel overdekt en vormen dus lange, donkere tunnels van 1 m breedte en 1½ à 2½ m hoogte, die koel zijn zelfs bij het heetste weer. Ook zijn er onderaardsche straten met in de rots uitgehouwen holwoningen. Het landschap in de oase kan,

Afb. 21. Twee pylonen voor den tempel van Hibis.

wat de weelderigheid betreft, niet vergeleken worden met het Nijldal, maar bezit toch een eigen bekoorlijkheid¹⁾.

Blijkens de vele ruïnen van tempels, graven en andere gebouwen uit de Perzische, Grieksch-Romeinsche en vroeg-Christelijke perioden heeft de oase een lange en belangrijke geschiedenis. Het is treffend om op te merken, hoe goed deze overblijfsels uit de oudheid bewaard zijn gebleven; daar zij ver van de bewoonde plaatsen gelegen waren, ontsnapten zij aan de vernielingen, welke de monumenten in het Nijldal hebben ondergaan. Een gevolg van deze geïsoleerde ligging was echter ook, dat zij veel minder intensief onderzocht zijn, dan zij verdienen.

Het belangrijkste monument uit de oudheid in de oase is de tempel van Hibis, gelegen 4 km

1) Literatuur: J. BALL, Kharga Oasis, its topography and geology. Cairo, 1900. — H. J. L. BEADNELL, An Egyptian Oasis: an account of the Oasis of Kharga in the Libyan desert, London, 1909. — L. BORCHARDT und H. RICKE, Ägypten, Berlin, 1929, Bl. 124—135. — B. MORITZ, Excursion aux Oasis du désert Libyque, Le Caire, 1900 (Extrait du Bulletin, No. 8, Série V, de la Société Khédiviale de Géographie). — CH. S. MYERS, Four photographs from the Oasis of El-Khargeh, with a brief description of the district (Man, London, 1901, V 1, No. 91). — F. W. OLIVER, Oasis impressions, being a visit to the Egyptian Oasis of Kharga (Transactions of the Norfolk and Norwich Naturalists' Society, Vol. XIII, Part II, 1930—1931, p. 159—186).

ten Noorden van El-Chargeh, ter plaatse, waar eens de oude hoofdstad Hibis (d.i. stad van de ploeg) lag ²⁾. Deze tempel stamt uit de Perzische periode, is gesticht door Darius I (521—486 v. Chr.) en voltooid door Darius II (425—405 v. Chr.). Hij is gebouwd van goed behouwen blokken van een soort gele zandsteen uit de oase en is het eenige architectonische monument, dat in Egypte nog over is uit den tijd tusschen het verval van het Thebaansche rijk en de verovering van Egypte door Alexander den Grootte; bovendien is het een van de indrukwekkendste monumenten van deze 27ste of Perzische dynastie en de eenige tempel, die door de Perzen op Egyptischen bodem gebouwd is. Hij is gerestaureerd en uitgebreid door Nectanebo I (378—360

Afb. 22. Portaal voor den tempel van Hibis.

v. Chr.), den eersten koning van de laatste, inheemsche of 30ste dynastie, en door hem met vele reliëfs en inscripties voorzien. Hij is gewijd aan den god Amon van Hibis, een god, wiens cultus zeer verbreid was in de oase, en ligt thans zeer schilderachtig tusschen de palmentuinen en rijstvelden ³⁾.

De geïsoleerde ligging is oorzaak, dat deze tempel niet bezocht en bestudeerd is door de geleerden van de groote Fransche expeditie in het begin van de vorige eeuw. In het groote standaardwerk „Description de l'Égypte” wordt er dan ook geen melding van gemaakt. Wel is hij in den loop der 19e eeuw meermalen door Europeesche geleerden bezocht, als CAILLIAUD

2) De inscripties in den tempel leeren ons, dat de oude naam van de stad was Hibe, welke naam correspondeert met Hibis, welke stad vermeld wordt bij klassieke auteurs. Deze stad was toen de belangrijkste plaats in de oase, de residentie van een gouverneur. Deze stad en haar naam zijn thans geheel verdwenen. De tegenwoordige hoofdplaats in de oase ligt 4 km zuidelijker.

3) BORCHARDT-RICKE, Ägypten, Berlin, 1929, Bl. 136, 137.

in 1817, HOSKINS in 1836 ⁴), SCHWEINFURTH in 1874 en H. BRUGSCH in 1878 ⁵), die dit monument min of meer gedetailleerd beschreven hebben. Systematisch onderzocht is deze tempel eerst in het begin van deze eeuw. In de jaren 1908—1910 heeft de Egyptian Expedition van het Metropolitan Museum of Art te New-York, onder leiding van LYTHGOE en WINLOCK hem van het stuifzand, waaronder hij eeuwenlang tot een hoogte van 2 à 5 meter bedekt was, bevrijd ⁶); daarna is hij door de Egyptische Service des Antiquités gerestaureerd. Daarbij zijn allerlei waardevolle fragmenten en voorwerpen aan het licht gekomen: kapiteelen van zuilen, reliëfs, munten, vaatwerk, bronzen ex-voto's, enz., waaruit bleek, dat de tempel in bloeienden toestand

Afb. 23. Porticus voor den tempel van Hibis.

verkeerde tot in de eerste eeuwen van den Romeinschen tijd, en dat het verval eerst is ingetreden in de 3e of 4e eeuw na Chr.

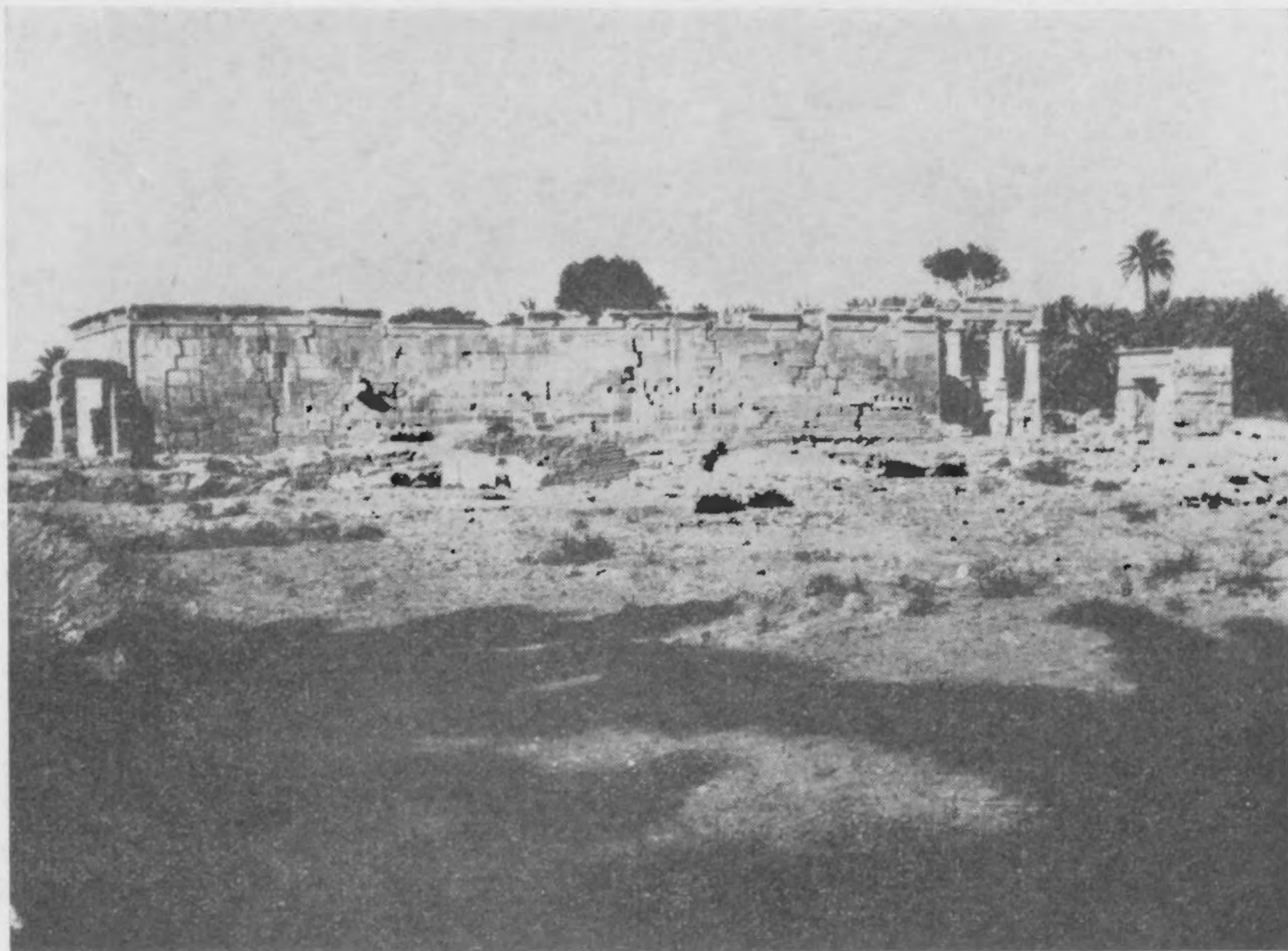
De tempel ligt met den ingang naar het Oosten gericht in de lijn West-Oost. Van het Oosten komende komt men den tempel binnen door twee op zichzelf staande pylonen of poorten uit den Ptolemaeëntijd (Afb. 21), waarvan er een, de tweede, van welke alleen de zuidelijke helft nog overeindstaat, thans geheel in de palmen verborgen is. De eerste, die geheel in puin ligt, bevat op den noord- en op den zuidvleugel twee Grieksche inscripties, inhoudende decreten uit den tijd der Romeinsche keizers, resp. van Galba en van Tiberius, inzake regeling der belasting. Die

4) G. A. HOSKINS, *Visit to the great Oasis of the Libyan desert*, London, 1837.

5) H. K. BRUGSCH, *Reise nach der grossen Oase El Khargeh in der Libyschen Wüste*, Leipzig, 1878. — H. K. BRUGSCH, *Über die Oase Khargeh* (*Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, Leipzig, 1875, Jahrg. 13, S. 51—55).

6) H. E. WINLOCK, *The Egyptian Expedition*, Metropolitan Museum of Art. Bulletin. New-York, Vol. IV, p. 199—201; Vol. V, p. 222—228; 1909—1910).

op den noordvleugel is uitgevaardigd door den strategos Julius Demetrios en is gedateerd in het tweede jaar van keizer Galba, d.i. 68 of 69 na Chr. Het bevat een historisch document van den eersten rang van 66 regels: de inwoners blijken klachten te hebben over „slechte behandeling van de autoriteiten en hebben een verzoek gericht, vermeldende hun grieven, aan de overheid; in dit decreet wordt hun toegezegd, dat de belastingheffing beter geregeld zal worden en nieuwe verordeningen daaromtrent uitgevaardigd zullen worden⁷⁾. De tweede inscriptie op den zuidvleugel bevat een dergelijk, korter decreet, uitgevaardigd door den strategos POSIDONIUS, in het jaar 22 na Chr. onder de regeering van keizer TIBERIUS. Blijkbaar gebruikten

Afb. 24. De tempel van Hibis van het Zuiden gezien.

de gouverneurs van de oase deze pylonen, omdat zij gemakkelijk toegankelijk waren voor het volk, voor de publicatie van officieele decreten.

Tusschen een dubbele rij sphinxen door voert de weg dan naar een groot zandsteen portaal, 12 meter voor het hoofdgebouw gelegen en geheel bedekt met voorstellingen en inscripties, waardoor men de door een tegelmuur omgeven temenos betrad (Afb. 22). Deze tegelmuur is thans geheel verdwenen. Voor den hoofdingang ligt een porticus van Nectanebo I (378—360 v. Chr.), die een mooi voorbeeld is van laat-Egyptische architectuur uit een periode, toen de bloemkapiteelen, die zulk een rol spelen in Edfoe, Esneh en Philae nog in vroege stadia van ontwikkeling waren (Afb. 23). Het hoofdgebouw, werk van DARIUS I en II (521—405 v. Chr.) is rechthoekig, lang 44.5 m, breed 19 m, hoog 8.5 m en bestaat achtereenvolgens uit (Afb. 24):

1. Een zuilenhal met 12 zuilen, voorzien van palmen- en bloemkelkkapiteelen; de wanden hiervan missen alle versiering, reliëfs en inscripties ontbreken.

2. Een offerzaal met 4 zuilen, de wanden zijn bedekt met gekleurde reliëfs en godsdienstige

⁷⁾ F. W. VON BISSING, *La grande inscription grecque de Khargeh* (Bulletin de l'Inst. égypt., 1901, p. 7—22); H. G. E. WHITE and J. H. OLIVER, *The temple of Hibis in El-Khargeh Oasis, Part 2 Greek Inscriptions* (Metropolitan Museum of Art, Egypt. Exped. Public., Vol. 14).

texten; de reliëfs stellen den koning voor, vazen met wijn offerend aan de verschillende goden van het Egyptische Pantheon; de inscripties bevatten twee lange hymnen aan Amon, die van groot belang zijn vanwege hun half-mythologisch, half-philosophisch karakter, één daarvan is de beroemde zonnehymne van DARIUS I⁸⁾; voorts komt op de deurposten van den toegang naar de volgende zaal een tekst voor in z.g. enigmatisch schrift.

3. Een pronaos met vier zuilen, aan noord- en zuidzijde begrensd door kleine voorraads-kamers ter bewaring van kleinoodiën, gewaden, offers en tempelgereedschap, een crypt, bestemd voor het verrichten van bepaalde ceremonies ter eere van den onderaardschen doodenkoning Osiris, en een trap, die naar het dak voert.

4. Het sanctuarium, aan den westkant in de as van het gebouw gelegen, waarvan de wanden versierd zijn met reliëfs, die van de grootste beteekenis zijn voor onze kennis der laat-Egyptische mythologie; zij vertoonen al de goden, die in deze periode in Egypte vereerd werden onder de verschillende vormen, welke zij aannamen. Aan de zuidzijde van dit sanctuarium is een tweede crypt en een tweede trap, voerend naar het dak van den tempel, waarlangs men de beide kamers bereikt, bestemd voor de Osirismysteriën en versierd met inscripties en tafereelen, welke verband houden met de ceremoniën, welke jaarlijks gehouden werden bij de feesten ter herinnering aan den dood, de begrafenis en de opstanding van Osiris.

De schepper van deze wonderlijke mythologische wereld van monstrueuze en phantastische voorstellingen is koning Nectanebo. Deze koning, die in de politieke geschiedenis van Egypte een rol van weinig beteekenis schijnt gespeeld te hebben, blijkt steeds meer voor de cultuur-historische ontwikkeling van het land van groote beteekenis geweest te zijn. Niet alleen plaatste hij de vestibule voor dit tempelgebouw, maar hij liet ook het sanctuarium van Darius I verbouwen en voorzag de wanden daarvan met deze wonderlijke reliëfs. Hoskins was de eerste, die er het belang van inzag en die ze reeds in 1837 copieerde. Noch de oudere, noch de jongere geschiedenis van Egypte geeft daarvan dergelijke of verwante voorbeelden. Het eenige monument, dat dergelijke voorstellingen vertoont in even groote hoeveelheid en in dezelfde fijnheid van uitvoering is de beroemde uit den tijd van denzelfden koning Nectanebo stammende z.g. Metternich-stèle; alles hierop toont een onafwijsbare ideeën-verwantschap aan⁹⁾. Zoowel op deze stèle als in den tempel van Hibis vinden wij lange reeksen van voorstellingen van goden, die onheil moeten afweren. Het is als het ware een symbolische voorstelling van de overwinning van het goede over het kwade. Vaak wordt een bepaald tafereel uit de mythen van Re of Osiris geïllustreerd, waarbij steeds het goede principe wordt voorgesteld als overwinnaar van het kwade. De beschermende macht van zulke voorstellingen werd nog verhoogd door het reciteeren van bepaalde magische formules, die aan de godheden alle mogelijkheid benamen om hun steun te onthouden aan diegenen, die zich hier in de mysteriën lieten inwijden.

Een der merkwaardigste voorstellingen hier is b.v. die van den god Seth, die een slang doodt (Afb. 25). Het merkwaardige hierbij is, dat Seth, die anders de vijand van Horus is en die als god van het kwaad de gedaante van een slang aanneemt, hier optreedt in de gedaante van Horus en in zijn plaats de rol speelt van goddelijken helper en kampioen voor het goede. Een emblematische leeuw rent naast den krijgsgod, op dezelfde wijze als zulks voorkomt bij de voor-

8) S. BIRCH, Inscription of Darius at the temple of El-Khargeh (Society of Biblical Archaeology, Transactions, London, 1877, Vol. V, p. 293—302, verg. Records of the Past, Vol. VIII, 1876, p. 135—144). — BRUGSCH, Reise nach der grossen Oase El Khargeh, S. 27—39.

9) V. S. GOLENISHCHEV, Die Metternichstèle in der Originalgrösse zum ersten Male hrsg., Leipzig, 1877; HOSKINS, Visit to the great oasis of the Libyan desert, Pl. VI—VII.

stellingen van Ramses II in zijn veldslagen. Dit tafereel is een karakteristiek voorbeeld van de tendenzen van dezen tijd van syncretisme en van rehabilitatie van den god Seth. Interessante voorstellingen zijn ook die van Astarte te paard, en van Astarte met pijl en boog. Rechts van het sanctuarium ligt een klein vertrek, waarin o.a. op een reliëf de voorstelling voorkomt van den god Chnoem, die den koning vormt op een draaischijf.

In den noordwand van den tempel bevinden zich drie poorten, een in de zuilenhal, een in de offerzaal en een in het sanctuarium. De buitenwanden van den tempel zijn eveneens met meestal slecht uitgevoerde reliëfs voorzien, voorstellend den koning, offerend en ceremonies ver-

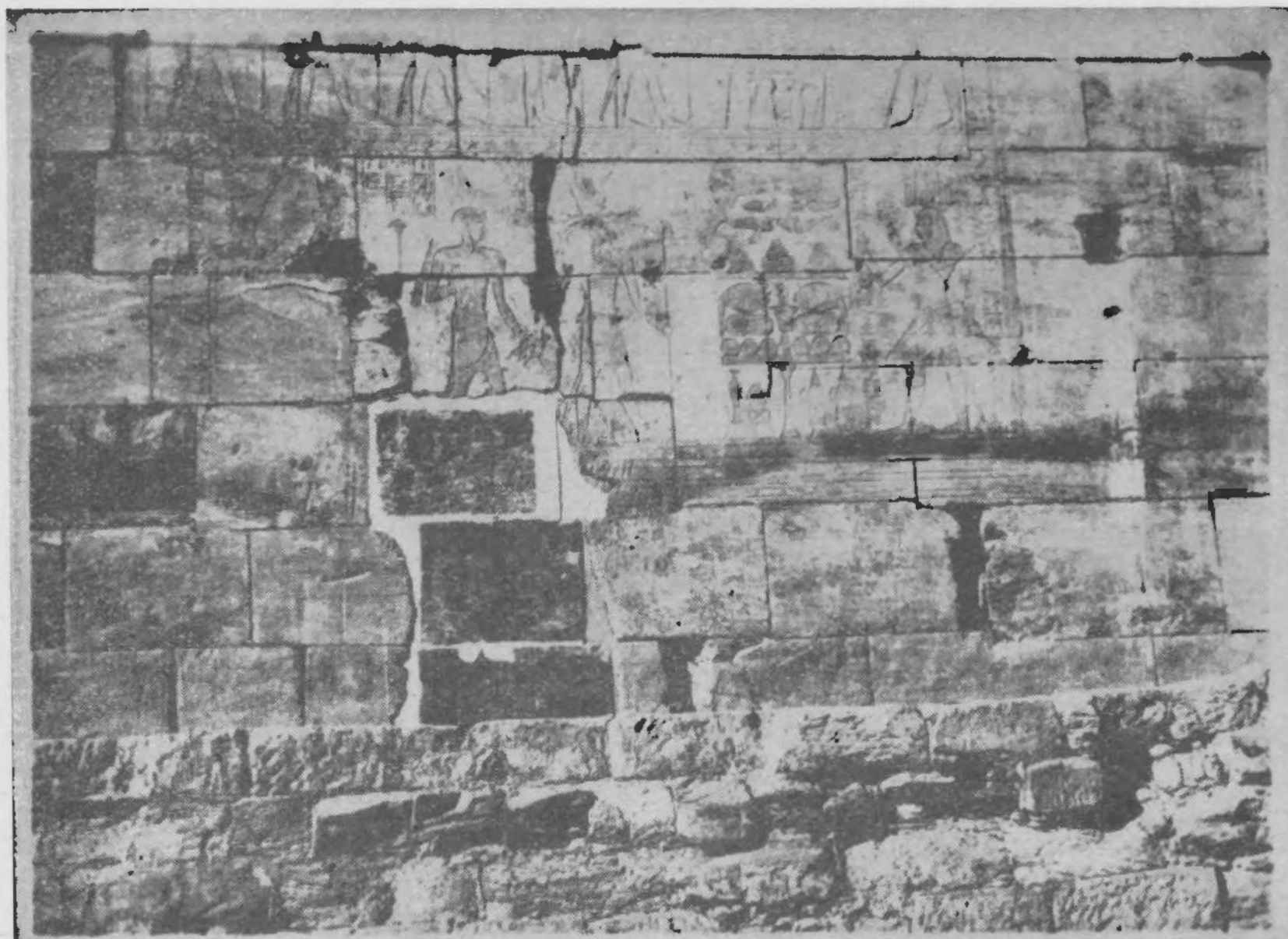
Afb. 25. Wandreliëf in den tempel van Hibis.

richtend voor verschillende goden, hoofdzakelijk aan de westelijke zijde van het gebouw (Afb. 26). Op dezen achterwand treft men een merkwaardige voorstelling aan van Darius I in Egyptischen stijl, doch zonder de koninklijke uraeus op het voorhoofd, het bekende teeken der koninklijke waardigheid. In de plaats daarvan is het hoofd bedekt met dien bijzonderen op een muts lijkenden tooi, waarmede de Egyptische monumenten de vazallen en satrapen der Assyrische koningen in Egypte plegen af te beelden¹⁰⁾. Interessant is ook, dat koning Darius I hier den zeldzamen voornaam Settoe-re draagt.

De tempel heeft weinig geleden van het vandalisme van Christenen en Arabieren in vroeger en later tijden; hij is goed bewaard gebleven en verdient als eenig monument van dien aard uit de Perzische periode bewaard te blijven. Zelfs de kleuren op de wanden en zuilen zijn vaak nog aanwezig, dank zij het droge klimaat en het feit, dat hij eeuwenlang tot een hoogte van 2 à 5 meter

10) BRUGSCH, Reise nach der grossen Oase El Khargeh, Taf. XIII.

met stuifzand was bedekt. Vergeleken met de beroemde, prachtig afgewerkte tempels van het Nijldal, als b.v. den tempel van Seti I te Abydos, is deze tempel zeker de mindere, wat grootte en afwerking betreft. De reliëfs staan natuurlijk niet op de hoogte van den bloeitijd der Egyptische kunst. Ten gevolge van de verbouwingen, reeds zoo spoedig na de voltooiing van het monument, is de afwerking der verschillende deelen erg uiteenlopend; het gebouw maakt een verre van symmetrischen indruk. Toch is het een merkwaardig gebouw, dat de belangstelling gaande maakt van elk onderzoeker der Egyptische architectuur. Men vergete niet, dat de oase El-Chargeh \pm 200 km van het Nijldal verwijderd ligt, en dat de arbeiders met hun werktuigen uit Egypte

Afb. 26. Gedeelte van een wandreliëf (tempel van Hibis).

komen moesten over het Libysche woestijnplateau met al zijn verschrikkingen om dezen tempel te bouwen.

Immers duidelijk blijkt dit monument het werk te zijn van Egyptische architecten en ambachtslieden, hoewel hij dateert uit de Perzische periode. De Perzen lieten het ter herinnering aan hun heerschappij over Egypte in de oase achter. Duidelijk wordt in de inscripties DARIUS I als bouwheer van den tempel vermeld; hij bouwde hem, zegt de tekst, van goede witte steen, en bedekte de daken van Libysch acaciahout met brons van Azië. En een merkwaardig feit is het, dat, terwijl er in Egypte zelf geen openbaar bouwwerk uit de Perzische periode valt aan te toonen, in de groote oase een statig heiligdom de herinnering aan twee Perzische koningen met den naam DARIUS bewaard heeft.

Terecht kon de vraag gesteld worden: waarom bouwden de Perzen dezen tempel in de oase, dezen uithoek van hun wereldrijk? Toch niet om zending te drijven in de buitenposten van het rijk; dat lag den toenmaligen tijd verre. Tempels werden gebouwd om gewichtige verkeerspunten en handelscentra een hoogere beteekenis te geven. De Perzen, evenals later de Ptolemaeën en de Romeinen, zagen de beteekenis van de oase voor hun rijk in. Reeds in deze Perzische periode ontwikkelde zich de handel met den Soedân tot een merkwaardige hoogte; de producten van het

Zuiden waren van groote waarde en de groote route van het Nijldal naar Dar-Foer in den Soedan, thans Darb-el-arbain, weg der 40 dagen, genoemd, liep door de oase. In de toenmalige hoofdstad dier oase, Hibis, waren magazijnen voor koopwaar en er lag een garnizoen, dat de karavanen, die met goederen uit het verre Zuiden kwamen, beschermen moest. Tempels mochten in zoo'n centrum van handelsverkeer niet ontbreken.

De reeds genoemde Egyptian Expedition van het Metropolitan Museum of Art in New-York heeft hier in de jaren 1908—1910 veel nuttig wetenschappelijk werk verricht. Niet alleen, dat de tempel van het zand bevrijd en gerestaureerd is, maar alle inscripties zijn gecopieerd en voorzover zij vroeger reeds gepubliceerd waren met deze vroegere publicaties gecollationneerd, de reliëfs zijn gefotografeerd, zoowel die, welke voorheen bekend waren, als die, welke tijdens het werk voor den dag waren gekomen; onder deze laatste is een voorstelling van koning DARIUS I, in een boot lotusbloemen plukkend voor den god Min. Bij deze werkzaamheid zijn de trommels en kapitelen van omgevallen zuilen gevonden, zoodat men in staat was 6 zuilen geheel te herstellen en weer op hun oorspronkelijke plaats te zetten¹¹⁾. In de wanden werden de steenblokken, welke ontbraken en niet terug gevonden werden, vervangen door nieuw metselwerk. Rondom den tempel werden de fundamenten blootgelegd der huizen van de woonstad en der gebouwen, verbonden met den tempel. Een publicatie van al deze werken is in het uitzicht gesteld en wordt reeds jaren door allen, die dezen tempel kennen, met spanning tegemoet gezien.

De overige ruïnen in de oase dateeren uit den Grieksch-Romeinschen en den vroeg-Christelijken tijd. Enkele tempels daarvan worden hier nog besproken¹²⁾.

Op een heuvel 1 km ten Zuid-Oosten van den tempel van Hibis ligt binnen een rechthoekigen tegelmuur de ruïne van een zandsteen tempel, den z.g. tempel van Nadoera, in 140 na Chr. door den Romeinschen keizer ANTONINUS PIUS gebouwd. Alleen de muren van de voorhal, groot 8 bij 11 m, staan nog overeind en vertoonen enkele goed afgewerkte reliëfs.

Eveneens op een heuvel, 6 km ten Zuiden van het Dorp Gennah, ligt een tempel, thans Kasr-el-Ghueida (d.i. kasteel van het tuintje) genaamd, dateerend uit den Ptolemaeëntijd (ongeveer 240 v. Chr.), gewijd aan de goden van Thebe: Amon-Rē, Moet en Chonsoe. De tempel is van zandsteen en is omringd door een hoogen, rechthoekigen tegelmuur; hij is het belangrijkste monument uit den Grieksch-Romeinschen tijd in de oase. Voor zoover het gebouw nog staat, is het 10 bij 20 m groot en bestaat het uit drie kamers; de tweede bevat vier zuilen met mooie kapitelen¹³⁾; de wanden, vooral van den hoofdingang, zijn rijk versierd met reliëfs, die hier en daar nog gekleurd zijn en blijkens de cartouches enkele Ptolemaeënkoningen voorstellen, offerend aan de goden. Deze tempel zit vol met stuifzand, dat nog niet weggegraven is. De ruimte tusschen den tempel en den ringmuur is opgevuld met resten van leemen gebouwen, waarschijnlijk eens de kazerne van een Romeinsch garnizoen uit lateren tijd.

Behalve deze tempels bevinden zich ook nog enkele andere tempelruïnes in de oase, n.l. Kasr Dusch, Kasr Ain-ez-Zaijān en Ed-Dēr, alle uit den Romeinschen tijd.

11) Een kapiteel van fijnkorrelige zandsteen, afkomstig uit den porticus van Nectanebo I, bevindt zich in het Metropolitan Museum of Art te New-York (A handbook of the Egyptian Rooms, New-York 1911, p. 128—129). Het vertoont in zijn bloemendecoratie de kenmerken van twee soorten papyrusplanten en is het vroegst bekende exemplaar van dit type; bovendien zijn de oorspronkelijke kleuren er op goed bewaard gebleven.

12) Zij zijn uitvoerig beschreven door RUDOLF NAUMANN (Bauwerke der Oase Khargeh, Mitteilungen des Deutschen Instituts für ägyptische Altertumskunde in Kairo, Band 8, Heft 1, 1938 S. 1—16).

13) BORCHARDT-RICKE, Ägypten, Bl. 143.

In den Romeinschen tijd bereikte de oase haar grootsten bloei, van 30 v. Chr. af tot in het begin der 7e eeuw. Toen lagen er groote steden en sterke forten met garnizoenen. Aan dezen uithoek van hun wereldrijk schonken de Romeinen alle aandacht; immers de oase was toentertijd een centrum van handelsverkeer, er waren versterkte posten, niet alleen tot verdediging van de grens van hun rijk, die juist hier langs de oase liep, maar ook ter bescherming van de karavanen, die uit het Zuiden kwamen met hun waardevolle producten. Aan dezen bloeitijd herinnert ook de vroeg-Christelijke begraafplaats, waarop hier speciaal nog de aandacht gevestigd moet worden. Reeds in den vroegsten tijd der Romeinsche overheersching werd het Christendom in Egypte ingevoerd en verspreidde zich spoedig door het geheele land. In 451 na Chr. werd de nationale Koptische kerk gesticht. In de oase moet het veel aanhangers gehad hebben, blijkens de Christelijke begraafplaatsen en de talrijke ruïnen van kerken en kloosters, dateerend uit het einde van de vierde eeuw.

De belangrijkste begraafplaats is ongeveer 4 km ten Noorden van de tegenwoordige hoofdplaats der oase gelegen op de zacht glooiende helling van een 15 à 20 m hoogen heuvel, en bestaat uit ruim 200 bovengrondsche grafkapellen met de daaronder gelegen graven. Zij zijn opgetrokken uit in de zon gedroogde leemen tegels en varieeren sterk in grootte; de grootste zijn \pm 12 m hoog; hun grondvlak is rechthoekig of vierkant; bijna alle zijn bedekt met koepels, rustend op strekbogen; deze koepels zijn van buitenaf niet altijd zichtbaar door de hoog opgetrokken buitenmuren; vandaar dat de inboorlingen de begraafplaats noemen: El-Bakawât, hetgeen een verbastering is van El-Kabawât, d.i. de koepels. Hun vorm herinnert aan dien der graven van de sjeichs in het moderne Egypte. Zij liggen over een groote uitgestrektheid regelmatig gerangschikt in lange rijen en vormen als het ware straten, waardoor het geheel den indruk maakt van een verlaten stad¹⁴⁾ (Afb. 27).

Voor het grootste deel zijn deze kapellen goed bewaard gebleven; zij zijn van buiten versierd met zuilen, voorzien van Korinthische kapiteelen en verbonden door arcaden en vertoonen daarbij een mengsel van oud-Egyptische en klassieke motieven. Zij bestaan van binnen uit vierkante kamers, waarvan de wanden gewoonlijk nissen hebben, een paar kapellen hebben een apsis in den oostelijken wand; in het midden van den vloer is een \pm 3 m diepe put of schacht; aan het uiteinde daarvan is in het Westen een gang naar een grafkamer, waarin de in kleederen gewikkelde mummie lag. Meestal zijn de mummies uit de graven geworpen en van hun versierelen beroofd.

Voorheen waren deze kapellen van buiten en van binnen geheel bedekt met een witte kalklaag; aan de buitenzijde is deze meestal verloren gegaan; aan de binnenzijde is deze vaak bewaard gebleven en draagt dan talrijke Grieksche, Koptische en Arabische opschriften, meestal geschilderd in roode oker, welke van groot epigraphisch belang zijn, of zelfs in enkele gevallen gekleurde teekeningen. Deze laatste zijn helaas vaak met opzet geheel of gedeeltelijk vernield. Enkele vertoonen van binnen nog de fresco's, waarmede zij oorspronkelijk versierd waren. In verhouding tot het groote aantal kapellen, dat nog bestaat, is het aantal schilderijen slechts klein. Slechts in twee daarvan zijn de origineele schilderijen nog eenigermate intact. De mooist beschilderde koepel is te vinden in een kapel van het zuidelijk deel der necropolis; deze vertoont een gekleurde

14) BORCHARDT-RICKE, Ägypten, Bl. 138, 139; C. K. WILKINSON, Early paintings in the oasis of Khargeh (Metropolitan Museum of Art. Bulletin. The Egyptian Expedition. New-York, 1927—1928, p. 29—36); W. HAUSER, The Christian Necropolis in the Khargeh Oasis (Metropolitan Museum of Art, the Egyptian Expedition, New-York, 1930—1931, p. 38—50); A. M. LYTHGOE, The oasis of Kharga (Metropolitan Museum of Art. Bulletin. Vol. IV, 1908, p. 203—208).

Carl Maria Kaufmann, Ein altchristliches Prunkheiligtum in der libyschen Wüste. Die Necropolis der grossen Oase. Mainz. 1902.

versiering, bestaande uit vier cirkelvormige banden, concentrisch gerangschikt rondom den top van den koepel en van elkander gescheiden door roodgekleurde ringen. De breedste van deze banden bevat Bijbelsche en allegorische figuren als Daniël, Abraham, Sara, Adam, Eva, Noach; zij zijn duidelijk herkenbaar, zoo heeft Abraham twee messen in zijn hand, terwijl een ram verschijnt in het struikgewas, Noach staat met zeven metgezellen in een ruw afgewerkte ark, Daniël bevindt zich in den leeuwenkuil tusschen twee leeuwen, bij Adam en Eva staat een boom met een slang, en hun namen staan er in Grieksche letters boven geschreven in een rooden ring. De rangschikking der verschillende personen vertoont geen logische volgorde. Merkwaardig is het

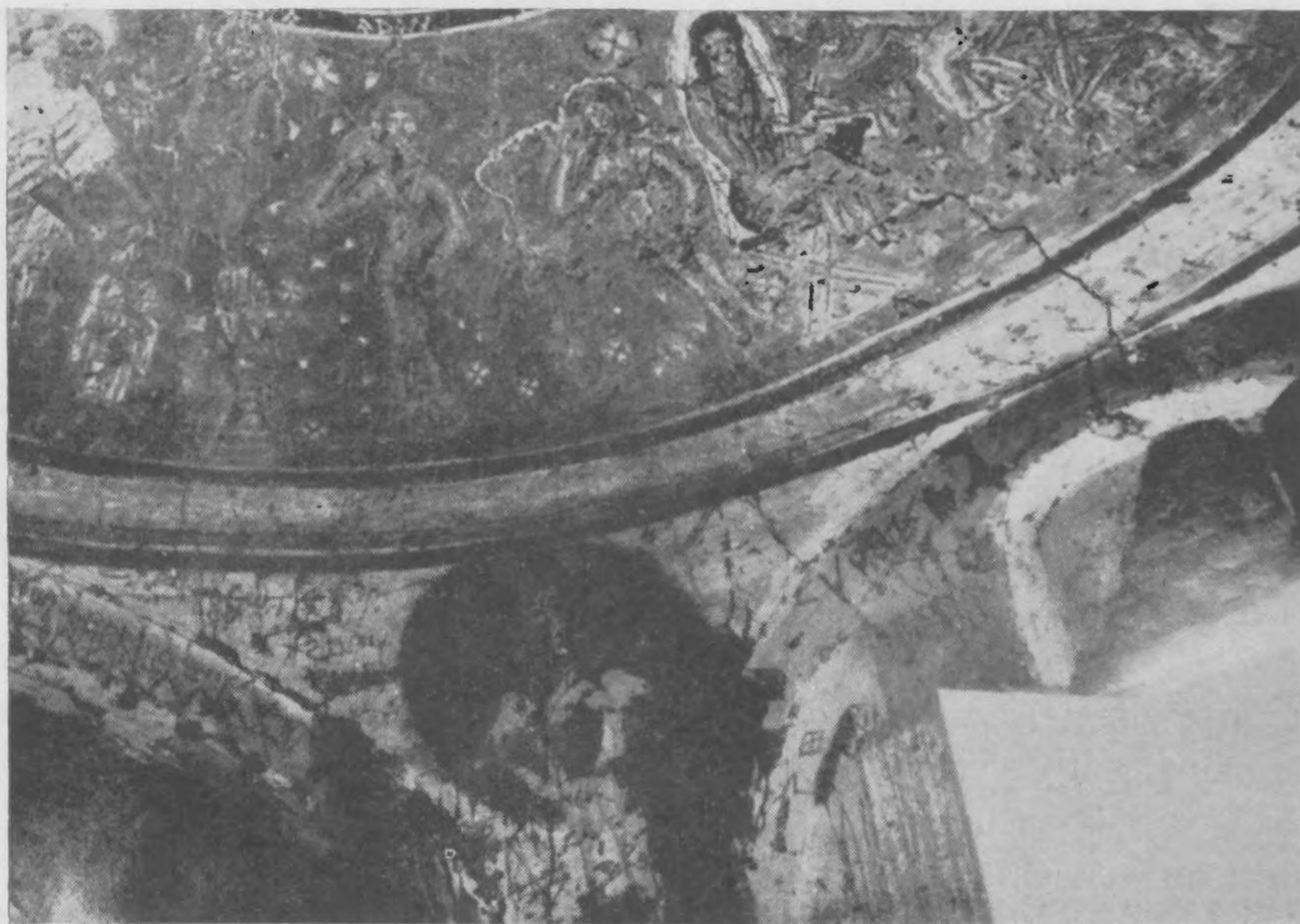
Afb. 27. Christelijke begraafplaats met grafkapellen.

daaronder ook de Rechtvaardigheid met een weegschaal en den Vrede met het levensteeken in de hand aan te treffen (Afb. 28).

Klaarblijkelijk hebben deze mausolea gediend als graven der rijken; de rest van het terrein daartusschen wordt ingenomen door gewone putgraven, ruw uitgehouwen in den zandsteen in de richting Oost-West, ± 2 m lang, 60 à 70 cm breed en 1 m diep. De Egyptische expeditie van het Metropolitan Museum te New-York heeft in de jaren 1908—1910 deze graven onderzocht. Er bleken maar een paar ongeschonden te zijn; daarin werden gevonden: kleeven met borduurwerk, kammen, haarspelden, enz. Door de droogte van het klimaat waren ook de mummies goed geconserveerd. Aan zulke oud-Egyptische gebruiken als het mummificeeren hielden de oudste Christenen in de oase nog langen tijd vast; waarschijnlijk deden zij dat uit respect voor de dooden, lang nadat de opvattingen, welke die gewoonte deden ontstaan, verdwenen waren. Dat de Christenen in den eersten tijd vasthielden aan de Oud-Egyptische gebruiken bleek voorts nog uit de bestemming, die de bovengrondsche kapel oorspronkelijk had, nl. die van gelegenheid om de offers neer te leggen voor de zielen der overledenen; zoo moet men ook de nissen verklaren, die in de wanden van sommige graven voorkomen en die zonder twijfel voor dat doel bestemd waren.

Bovendien komt hier ook enkele malen een afbeelding voor van het anch-teeken, het oude vertrouwde symbool des levens, dat als voorlooper van het kruis beschouwd kan worden.

Deze begraafplaats dateert uit de 3e—4e eeuw na Chr. en is vooral in gebruik geweest in den tijd van CONSTANTIUS (337—361 na Chr.) af; zij is van het allergrootste belang voor onze kennis van de laat-antieke en vroeg-Christelijke kunst. Zij correspondeert met een belangrijke Christelijke nederzetting, die er eertijds vlak bij lag, aan den voet van den heuvel. De ruïnen van deze woonstad bleken bij onderzoek door de genoemde Egyptian Expedition ook huizen te bevatten van leemen tegels, met witte kalk bestreken en met koepels en fresco's voorzien. In deze

Afb. 28. Gedeelte van de koepelbeschildering van een grafkapel.

huizen werd veel interessant materiaal gevonden: vaatwerk, ostraca, kralen, glas en munten. Deze laatste zijn een dankbaar middel voor de dateering; zij stammen uit den tijd van CONSTANTIJN DEN GROOTE af tot ARCADIUS, hetgeen er op wijst, dat de woonstad dateert uit de vierde eeuw na Chr.

De grootte en de beteekenis dezer ruïnen bewijst, dat in dezen tijd de oase een periode van voorspoed doormaakte en dat het Christendom er reeds vroeg veel aanhangers gehad heeft, al zijn er in het midden van de derde eeuw ook wel heidenen op deze begraafplaats ter aarde besteld, blijkens de gevonden sarcophagen met oud-Egyptische motieven. Niet allen, die hier begraven zijn, hebben echter vrijwillig de oase tot hun woonplaats gekozen. Van ouds is zij gebruikt als ballingsoord voor wereldlijke en kerkelijke autoriteiten. Daarheen werd in 434 na Chr. NESTORIUS verbannen wegens zijn godsdienstige overtuiging door den patriarch CYRILLUS van Alexandrië. Waarschijnlijk zijn sommige der gebouwen in de oase aan hem en zijn volgelingen, die hem in de ballingschap zijn gevolgd, te danken en bevat de begraafplaats de graven zijner aanhangers. Ook JUVENALIS, de Latijnsche satiricus, bekend om zijn aanvallen op het keizerlijke hof, ATHANASIUS, de kampioen voor het dogma der triniteit, uit Alexandrië verbannen, en anderen hebben onvrijwillig met de oase kennis gemaakt. Voorts ontvluchtten in de 3e—5e

eeuw na Chr. vele Egyptische Christenen er de vervolgingen of trokken zich als kluizenaars in dit toevluchtsoord terug.

Een merkwaardig verschijnsel is het, dat bij de oase-bewoners, hoewel zij allen Mohammedanen zijn, toch nog resten van Christelijke gebruiken zijn overgebleven, die zij uit het Christelijk verleden bewaard hebben, en bepaalde Christelijke feestdagen hebben er zich tot in den tegenwoordigen tijd gehandhaafd. Zoo worden de kinderen daar op den tweeden dag na hun geboorte gedoopt. Ook viert men het jaarlijksche hoofdfest nog op Paschen; daarvoor worden dan weken te voren de eieren ingezameld en rood beschilderd. Ook is het Mohammedaansche geloof er niet zoo fanatiek als elders in de wereld van den Islâm.

Ook verder komen nog vele ruïnen in de oase voor, die niet met zekerheid gedateerd kunnen worden. Wanneer het aardewerk, de munten en andere voorwerpen, die in deze ruïnen liggen, systematisch verzameld en onderzocht zijn, zal het mogelijk zijn ze met meer zekerheid te dateren. Het grootste deel daarvan is gebouwd gedurende de Romeinsche bezetting tusschen 30 v. Chr. en 395 na Chr. Maar een veelbelovende oogst wacht hier den onderzoeker. Feitelijk zijn alleen nog maar de tempel van Hibis en de Christelijke necropolis behoorlijk onderzocht.

Met het terugtrekken der Romeinsche garnizoenen en de verovering door de Arabieren omstreeks 640 na Chr. begint het verval der oase. Het Christendom nam af en verdween geheel om plaats te maken voor den Islâm. Sindsdien is de oase feitelijk vergeten tot op onzen tijd toe.

Wel spreken gedurende de volgende 7 à 8 eeuwen Arabische schrijvers telkens over de oase en vermelden zij het goede bouwland, de warme bronnen, de irrigatiekanalen en de palmen, maar in hun tijd werd alles verwaarloosd. In de 17e en 18e eeuw komen er de eerste Europeesche reizigers; zij spreken ook over de bronnen en palmentuinen. In de 19e eeuw werd de oase meermalen door Europeesche geleerden bezocht, die voor het eerst de aandacht der wetenschappelijke wereld op deze monumenten vestigden. In het begin van deze eeuw kwam er de Amerikaansche expeditie, die vooral ook op het terrein der vroeg-Christelijke begraafplaats met groot succes onderzoekingen heeft verricht.

Thans wil men de oase weer tot haar vroegeren bloei terugbrengen; door de spoorverbinding met het Nijldal, die het vervoer der voortbrengselen vergemakkelijkt, stijgt weer haar beteekenis voor den handel, al was zij zeker in den Romeinschen tijd bloeiender dan thans.

Bij het bezoek, dat schrijver dezes in October 1937 aan de oase bracht, kreeg hij wel sterk den indruk, dat nauwkeurig en systematisch onderzoek nog allerlei waardevolle gegevens en rijke resultaten kan opleveren van de hoogste wetenschappelijke beteekenis voor onze kennis van de laatste perioden der oud-Egyptische kunst en beschaving, vooral van de laat-antieke en vroeg-Christelijke kunst in het oude Egypte. Immers, terwijl in Egypte zoo heel veel beschilderde graven uit den vóór-Christelijken tijd zijn bewaard gebleven, biedt het land ons naar verhouding zeer weinig, dat behoort tot de eerste eeuwen onzer jaartelling. Wat ons daaruit is overgebleven, verdient onze bijzondere aandacht, want wij komen hier in aanraking met een kunst, die zoowel wat betreft de keuze der onderwerpen, als wat karakter en techniek aangaat, geheel verschillend is van de kunst van het oude Egypte en die nauw verwant is aan de kunst der Romeinsche katakomben en van Byzantium.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

DIE ÄGYPTISCHEN DENKMÄLER IN DER OASE EL-CHARGEH

Anlässlich eines Besuches, den der Verfasser im Herbst 1937 der Oase El-Chargeh machte, fiel es ihm auf, dass es dort noch so ein ausgestrecktes Gelände gibt, das noch auf systematische Bearbeitung wartet. Diese, in der Libyschen Wüste gelegene Oase, westlich des Niltales auf der

Höhe von Luxor, bietet auch dem heutigen Touristen viel Merkwürdiges, hauptsächlich durch ihre physikalische Beschaffenheit, ihre Bevölkerung, Dörfer, Palmengärten und Brunnen. Den grössten Reiz bilden aber wohl die Denkmäler des Altertums, die beweisen, das die Oase schon in alten Zeiten bekannt war und eine blühende Kultur besass. Durch die isolierte Lage der Oase ist dies alles sehr gut erhalten geblieben, aber deshalb auch weniger intensiv untersucht worden.

Das bedeutendste Denkmal ist wohl der Tempel von Hibis, der der persischen Periode entstammt und der einzige Tempel ist den die Perser auf ägyptischem Boden erbauten. Er wurde gestiftet von Darius I. und durch Nectanebo I. ausgebaut; er liegt heute sehr malerisch zwischen Palmengärten und Reisfeldern. Einzelne Pylonen aus der Ptolemäerzeit bilden den Eingang zum Tempel am Ostflügel. Der Tempel ist ein schönes Beispiel spät-ägyptischer Architektur aus einer Periode als die Blumenkapitele, die eine grosse Rolle in Edfu, Esneh und Philae spielen, noch im Anfang ihrer Entwicklung standen. Die Wände sind mit Reliefs überdeckt; auch sind die Farben derselben noch gut erhalten; sie stellen den König dar, welcher den verschiedenen Göttern seine Opfer bringt. Andere wieder enthalten Inschriften, wovon die berühmte Sonnenhymne, wegen ihres halb-mythologischen halb-philosophischen Charakters von so grosser Bedeutung, und die bekannteste ist. Die Wände des Sanktuariums sind ebenfalls mit Reliefs verziert, die von grosser Bedeutung für unsere Kenntnis der spät-ägyptischen Mythologie sind; sie zeigen uns die ägyptischen Götter in verschiedenen Gestalten und stehen mit den Zeremonien im Zusammenhang, die bei Festlichkeiten zur Erinnerung an den Tod, die Beerdigung und Auferstehung des Osiris veranstaltet wurden.

In den Jahren 1908—1910 hat die Egyptian Expedition des Metropolitan Museum of Art in New-York, unter der Leitung von Lythgoe und Winlock, diesen Tempel von dem Flugsand, der ihn Jahrhunderte lang bedeckt hat, befreit und wieder hergestellt. Was Grösse und Ausführung anbetrifft kann er nicht verglichen werden mit den berühmten Tempeln des Niltales, aber er beansprucht wohl die Aufmerksamkeit von jedem, der sich für die Geschichte und Kunst des alten Ägypten interessiert.

Die weiteren Ruinen in der Oase stammen aus der griechisch-römischen und der früh-Christlichen Zeit. Die bekanntesten Tempel, welche beide auf einem Hügel liegen, sind der Tempel von Nadoera, vom römischer Kaiser Antoninus Pius im Jahre 140 nach Chr., und der von Kasr-el-Ghueida aus der Ptolemäerzeit, um 240 vor Chr. erbaut. Letzterer ist grösstenteils noch vom Flugsand bedeckt.

Diese und andere Tempel, gleichfalls aus der römischen Zeit stammend, stehen wohl im Zusammenhang mit den starken Garnisonen, die zur Beschützung des Handelsverkehrs in der Oase gelagert waren. Ganz anderer Art ist die Christliche Nekropolis, nördlich der Oase auf einem Hügel gelegen, mit gut zweihundert oberirdischen, von Ziegeln gebauten Grabkapellen, meistens rechteckiger oder viereckiger Form; sie sind mit Kuppeln überdeckt und an der Aussenseite mit Säulen und Arkaden versehen. Das eigentliche Grab befand sich am Ende einer ungefähr 3 M. tiefen Grube in der Mitte des Fussbodens. Einige dieser Kapellen zeigen noch die Frescomalereien, die sie einst verzierten. Am besten ist die Bemalung einer Kuppel bewahrt geblieben, die eine Anzahl biblische und allegorische Figuren wiedergibt wie z.B. Daniel, Abraham, Noach; als allegorische Figuren der Frieden und die Gerechtigkeit, deren Namen in griechischen Buchstaben daneben stehen. Zwischen diesen Grabkapellen liegen auch eine Anzahl einfache Schachtgräber. Dies ganze Gelände wurde ebenfalls von der Egyptian Expedition untersucht, dabei wurden viele Gegenstände gefunden, so wie Kleider mit Stickereien versehen, Kämmen, Haarnadeln und auch einige Sarkophage mit Mumien. Zur gleichen Zeit wurden auch

die in der Nähe liegenden Ruinen der Stadt untersucht, wobei allerlei interessantes Material zum Vorschein kam; Töpfe, Ostraka, Münzen und Glas; hieraus zeigt sich, dass sowohl die Stadt als die Nekropolis in das 3.—4. Jahrhundert nach Chr. zu datieren sind. In dieser Zeit muss die Oase eine Blütezeit erlebt haben, in welcher auch das Christentum viele Anhänger bekommen hat. Viele, die ihres Glaubens willen verfolgt wurden, fanden dort einen Zufluchtsort und andere wieder wurden ihrer religiösen Überzeugung wegen dorthin verbannt.

Die Blütezeit dauerte bis in das 7. Jahrhundert nach Chr. als die Araber die Oase eroberten; das Christentum verschwand um dem Islam einen Platz ein zu räumen. Die Oase ging in Verfall über und wurde mehr und mehr vergessen. Erst im 19. Jahrhundert wurde sie von europäischen Gelehrten besucht, die ihre Denkmäler beschrieben haben und dadurch wieder das Interesse für sie erregten. Jetzt sind aber faktisch nur noch der Hibistempel und die Christliche Nekropole untersucht worden. Bei seinem Besuch an der Oase hat der Verfasser den Eindruck bekommen, dass weitere systematische Untersuchungen, auch der anderen Denkmäler, für unsere Kenntnis der letzten Perioden der alt-ägyptischen Kunst und Kultur reiche Ergebnisse bringen werden.

W. D. v. W.

TEKSTEN TEGEN SCHORPIOENEN

NAAR PAP. I 349

Bezwingingen tegen schadelijk gedierte zijn ons uit alle tijdperken der Egyptische geschiedenis bekend¹⁾. Reeds in de pyramideteksten zijn dergelijke bezwingingen in grooten getale aan te wijzen en ook in de sarcophaagteksten en het Doodenboek komen zij veelvuldig voor. Uit lateren tijd hebben wij de orakelteksten, die steeds een clausule bevatten, waarin de god zich verbindt den hulpzoekende onder meer tegen schadelijk gedierte in bescherming te zullen nemen. Van nog recenteren datum zijn de spreuken in den grooten magischen papyrus uitgegeven door F. LL. GRIFFITH en H. THOMPSON, een handschrift uit de derde eeuw na Christus. De angst voor de vergiftigde dieren heeft de Egyptenaren te allen tijde bezeten en heeft ook in de Hellenistische en Arabische literatuur zijn uitdrukking gevonden.

Naast deze betrekkelijk geïsoleerde groepen staat nu een aantal teksten van geheel anderen aard, die hen in uitvoerigheid en in gevarieerdheid verre overtreffen. Deze teksten, waarmede wij ons hier nader willen bezighouden, hebben ons langs verschillende weg bereikt. Wij onderscheiden de volgende drie gevallen:

- 1 Teksten op papyri en ostraca.
- 2 Teksten op magische stèles.
- 3 Teksten op zoogenaamde „statues guérisseuses”.

Voor de onder 2 en 3 genoemde bronnen verwijzen wij naar een volgend artikel. Wat de papyri en de ostraca betreft, meenen wij als exemplaren te mogen citeeren: den papyrus Hay, no. 9965 uit het Britsch Museum, vgl. W. GOLENISCHEFF, *Die Metternichstele*, Leipzig 1877, blz. 1 en 8; uit hetzelfde museum de papyri 10685, 10687 en 10691, alle uitgegeven door A. H. GARDINER in zijn *Hieratic Papyri in the British Museum, Third Series*, Chester Beatty Gift, London 1935, blz. 45—52 met plaat 23—29, blz. 55—65 met plaat 33—38A en blz. 116—121 met plaat 64—68; den papyrus Leiden I 349; de papyri 3237 en 3239 uit het Louvre te Parijs, vgl. T. DEVÉRIA, *Catalogue des Manuscrits Egyptiens... au Musée du Louvre*, Paris 1872, blz. 171; den papyrus Turijn 1993, uitgegeven door W. PLEYTE en F. ROSSI, *Papyrus de Turin*, Leide 1869—1876, blz. 44—45, 114—115 en 170—191 met plaat XXXI, LXXVII en CXXXI—CXXXVIII; den papyrus 19a van het Vaticaan, uitgegeven door E. SUYS in *Orientalia*, deel III (1934), blz. 63—87; een papyrus in het bezit van den egyptoloog R. WEILL en door hem onder den titel „Un recueil magique du début du Nouvel Empire” uitgegeven in de *Recueil d'Etudes Egyptologiques Dédiées à la Mémoire de Jean-François Champollion*, Paris 1922, blz. 651—671. Nauw verwant, maar niet geheel van hetzelfde genre, is de papyrus Britsch Museum 10042, uitgegeven door H. O. Lange, *Der Magische Papyrus Harris*, Kopenhagen 1927. Verwant zijn ook eenige magische papyri uit de verzameling Chester Beatty en de papyri vermeld door W. GOLENISCHEFF in de inleiding van zijn „*Metternichstele*”. Aan ostraca kennen wij: ostracon Brussel E 3209, vgl. Gardiner, op. laud., blz. 56, noot 6, en ostracon Straatsburg H 111, uitgegeven door W. SPIEGELBERG in de *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, deel LVII, blz. 70 en 71.

1) Ter inleiding leze men A. H. GARDINER's artikelen „*Magic (Egyptian)*” in HASTING's *Encyclopedia of Religion and Ethics*, en „*Professional magicians in ancient Egypt*” in de *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, deel XXXIX, blz. 31—44.

Vergelijken wij de teksten van deze documenten met die van de magische stèles en de statues guérisseuses, dan valt ons onmiddellijk het groote aantal doubletten op. Een zelfde spreuk kan tegelijkertijd op een of meer papyri voorkomen en op een of meer magische stèles of statues guérisseuses, die daarbij nog in van elkander ver verwijderde plaatsen in Egypte kunnen zijn gevonden en uit geheel verschillende perioden kunnen stammen. Men krijgt den indruk dat het aantal spreuken slechts beperkt is en dat men in deze teksten niet alles opnam, maar uit een relatief kleinen cyclus zijn spreuken koos. Weliswaar brengt iedere nieuwe papyrus-uitgave ons ook weer onbekende spreuken, doch opvallend is, dat naast deze nieuwe spreuken steeds de reeds bekende te vinden zijn. Wij meenen te mogen aannemen, dat al deze teksten hun materiaal ontleend hebben aan één enkele groote spreukenverzameling, te vergelijken met de sarcophaagteksten of het Doodenboek. Daarbij behoeft men niet dadelijk aan een redactie in boekvorm te denken. Ook de sarcophaagteksten en het Doodenboek zijn nooit meer geweest dan verzamelingen van overigens geheel onafhankelijke spreuken, die ieder naar eigen inzicht rangschikken kon. Het onveranderlijk element is de tekst van de spreuk, niet de rangschikking van het geheel.

De eenheid der aldus verkregen verzameling is ook uit haar inhoud duidelijk. De sfeer, die over deze teksten hangt, is eigenaardig en doet sterk Nederegyptisch aan; de plaatsen en personen, die vermeld worden, zijn meestal met de Delta in verband te brengen. Als hoofdpersoon treedt op de god Horus, blijkens de reliëfs op de magische stèles als kind gedacht, dus de god, die later Harpocrates genoemd zou worden ¹⁾. Een andere verschijningsvorm van Horus, Hormerti, speelt eveneens een zekere rol. Daarnaast staat de godin Isis en de goden Re en Thoth, verder een groot aantal secundaire figuren, als Nefertem, Selkis, wie men een belangrijker plaats zou hebben toegedacht, Heka en anderen. Over deze goden worden eenige mythen van een voor Egyptische godsdienstige teksten ongewone aantrekkelijkheid verteld. Wij hooren hier hoe Horus als klein kind door een scorpioen werd gebeten, hoe Re er toe gebracht werd zijn geheimen naam prijs te geven, hoe Isis rondzwierf, begeleid door zeven scorpioenen, enz., altemaal verhalen, die thans gemeengoed zijn geworden, doch die bij nader inzien hier en hier alleen blijken voor te komen. Noch in de pyramideteksten, de sarcophaagteksten of het Doodenboek, noch in de latere religieuze teksten vinden wij deze mythen terug. Het is mogelijk, dat men hier en daar toespelingen op gelijke gebeurtenissen vindt, de innerlijke samenhang van onze verzameling en haar bijzondere positie in de Egyptische literatuur worden daardoor nauwelijks aangetast.

Of de verzameling een titel droeg is moeilijk te zeggen, daar alle tot nu toe bekende documenten in fragmentairen toestand zijn. Doch in den catalogus van gewijde geschriften, gegrift op de wanden van de bibliotheek van den Horus-tempel te Edfoe vinden wij eenige verhandelingen over „den afweer van krokodillen” en over „den afweer van slangen” ²⁾. Het is niet onmogelijk dat zich achter een van deze titels onze verzameling verschuilt, temeer daar de reliëfs en inscripties van dezen tempel veel verwant materiaal bevatten.

De spreuken werden te boek gesteld ten behoeve van de levende menschheid, wat hun

1) In het Egyptisch *Hr-pꜣ-hrd*, een naam van late formatie, die in de oudere teksten niet voorkomt. Welke betiteling hier aan voorafging is ons niet bekend. Is het *Hr-sꜣ-Is.t*, Horsiëse?

2) Vgl. E. CHASSINAT, Le temple d'Edfoe, deel III, blz. 347 en 348. In tegenstelling tot de stèles en de statues guérisseuses, geven de papyri den spreuken gewoonlijk rood geschreven titels. Het verschil in behandeling is wel hieruit te verklaren, dat de spreuken in het eerste geval in hun oorspronkelijke omgeving staan, terwijl zij op de papyri uit hun milieu zijn gerukt en als het ware van etiketten zijn voorzien.

zeldzaamheid tegenover de doodenteksten voor een goed deel verklaart — onze musea zijn gevuld met den inhoud van graven en begraafplaatsen. Zij dienen tot bescherming tegen schadelijk ongedierte, niet tegen schadelijk ongedierte in het algemeen, maar tegen bepaalde dieren, als krokodillen, schorpioenen, slangen, leeuwen, antilopen en dergelijke. De keuze is vreemd en doet ons vermoeden, dat eigenlijk slechts de typhonische dieren, dus de dieren uit het gevolg van Seth, zijn bedoeld.

De taal, waarin de spreuken zijn geschreven, is goed Middelegypisch, maar het veelvuldig gebruik van het bepaald lidwoord verbiedt ons met de dateering verder dan het Middenrijk terug te gaan.

Pap. I 349 stamt uit de verzameling d'Anastasy, aangekocht voor 's Rijks Museum van Oudheden in 1828. Blijkens de notities van d'Anastasy werd hij gevonden in Memphis, dat wil dus waarschijnlijk zeggen in de buurt van het dorp Saqqarah. Hij staat vermeld in de *Description Raisonée des Monumens Egyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas*, Leide 1840, op blz. 114, en werd in facsimile gepubliceerd door C. LEEMANS in zijn *Monumens Egyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas*, Leide 1867, IIme partie, plaat CLV—CLVIII, vgl. den tekst op blz. 69 en 74.

De papyrus is van goed materiaal vervaardigd en lichtbruin van kleur. Door de vroeger gebruikelijke beplakking met papier végétal is de kleur waarschijnlijk thans iets donkerder dan oorspronkelijk het geval was. De afmetingen bedragen 61 bij 19,5 cm ¹⁾. Bij doorlichting blijkt het document uit drie aaneengeplakte papyrus-bladen te bestaan. Het eerste blad, rechts (beschouwd aan de zijde van de hier behandelde teksten), is 22,5 cm breed, het middelste 24 cm en het linksche 17 cm. Het aaneenplakken der bladen is aldus geschied, dat steeds het rechtsche blad onder het linksche kwam te liggen. De breedte van de geplakte strooken bedraagt 1,5 cm tusschen het rechtsche en het middelste blad en 1 cm tusschen het middelste en het linksche blad.

De papyrus is aan weerszijden beschreven. De schorpioenen-teksten bedekken de recto-zijde, waar de vezels evenwijdig aan de lengte, dus horizontaal loopen. Aan de andere zijde staat een fictieve brief aan Ramses II. LEEMANS heeft in zijn uitgave deze verhouding omgekeerd en noemt recto wat in werkelijkheid verso is. De schorpioenen-teksten beslaan drie kolommen schrift, ieder van twaalf regels. De hoogte van deze kolommen is 16 cm, de breedten van rechts naar links 21, 23 en 14,5 cm. De afstand tusschen de kolommen onderling bedraagt van 1 tot 1,5 cm, tusschen de kolommen en den bovenrand van den papyrus 2 cm en tusschen de kolommen en den benedenrand van den papyrus 1,5 cm. Kolom I houdt precies daar op, waar het rechtsche blad onder het middelste verdwijnt, kolom II gaat nog over een afstand van ongeveer 1,5 cm op het linksche blad over.

De tekst is geschreven met goeden gitzwarten inkt, die slechts op een paar plaatsen (zoo in regel I 6, in het midden, en in regel I 8, aan het einde) eenigermate uitgeloopen is. Voor de rubrieken is roode inkt gebruikt en evenzoo voor de interpunctie, die in de eerste kolom zeer zorgvuldig, doch later zeer nonchalant is aangebracht en in sommige spreuken zelfs geheel ontbreekt. Het handschrift is zeer fraai en verraadt door zijn regelmatigheid den geoefenden schrijver. Als palaeographisch criterium wijzen wij op de twee vormen van het teeken (I 1, 8, 9

1) De lengte wordt in de *Description Raisonée* gegeven als 63 cm. Het verschil van 2 cm zal naast de afronding der getallen veroorzaakt worden door de werking van het papier végétal. Vooral in kolom II is dit goed waar te nemen. De papyrus is hier van boven naar beneden doorploegd met ribbels.

tegen II 1, 5; III 7, 12), die ook in den papyrus Chester Beatty I voorkomen (VI 9, VII 5 tegen XIV 12) en door MÖLLER, Hieratische Paläographie, deel II, no. 166, als vroeg-ramessidisch gedateerd worden, wat met den datum van den tekst op het verso goed uitkomt.

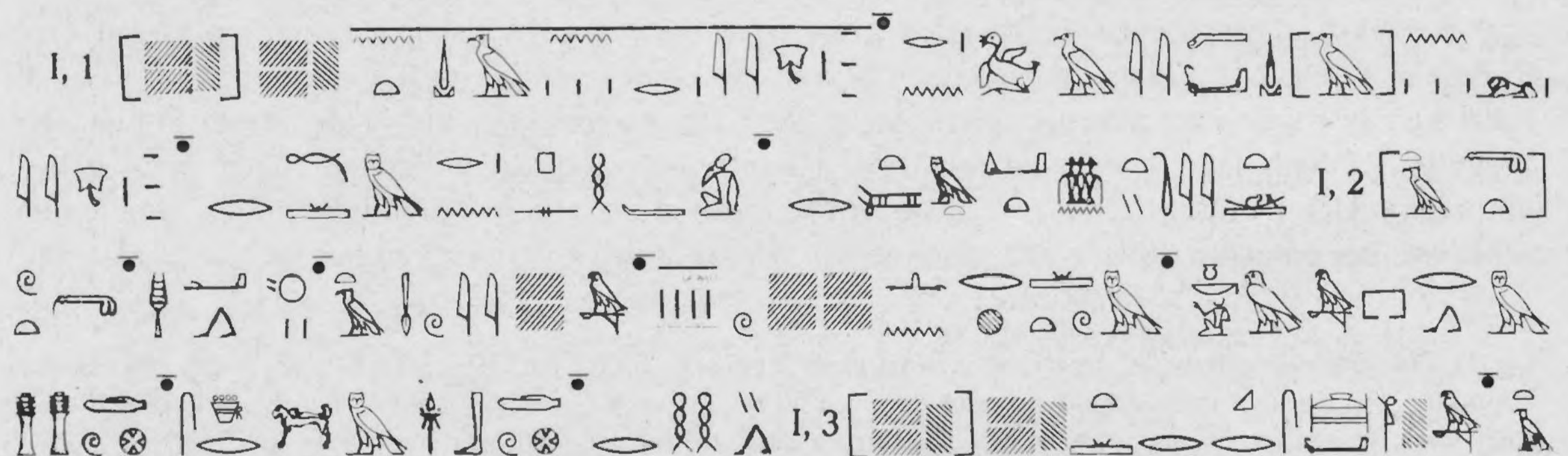
Moge het handschrift fraai zijn, minder bevredigend is de toestand waarin de tekst verkeert. De transcriptie levert weinig moeilijkheden, de vertaling echter, zooals men zien zal, des te meer. Dit is zeker niet uitsluitend het gevolg van onze gebrekkige kennis van het Egyptisch en onze onbekendheid met de behandelde episodes. Veeleer zal men de reden hiervan mogen zoeken in het feit, dat de tekst blijkbaar corrupt is en dus reeds door den antieken schrijver niet overal is begrepen. De ervaring leert, dat in Egypte vooral de gewijde literatuur van tekstbederf heeft te lijden gehad. Teksten als het verhaal van Horus en Seth, die in de eerste plaats als ontspanningsliteratuur beschouwd moeten worden, worden zonder fouten afgeschreven, teksten als het Doodenboek, die vooral een mystieke beteekenis hadden, mechanisch gecopieerd, met alle daaraan verbonden onzalige gevolgen. Zoo is juist de slechte overlevering van onze spreuken een aanwijzing, dat wij hier niet met willekeurige bezweringen, maar met geheiligd goed te doen hebben.

Zooals wij den papyrus thans kennen is hij blijkbaar niet volledig. Kleine beschadigingen zijn op te merken in kolom I, waar de verticale strooken van het verso en in mindere mate de horizontale van het recto op eenige plaatsen zwaar geleden hebben (vgl. LEEMANS, Monumens, plaat CLV), verder aan den rand onder kolom II. Kolom III begint op ongeveer 5 cm voor het einde teekenen van afschaving te vertoonen; het oppervlak verliest zijn glans en wordt korrelig en al spoedig is de tekst volkomen verdwenen. Doch van dergelijke beschadigingen afgezien, is ook de papyrus in zijn geheel niet meer dan een torso. Slechts kolom II is volledig. Van kolom I ontbreekt een strook ter breedte van ongeveer 1,5 cm, of anderhalve hiëroglifische groep, zooals uit de reconstructie van het begin van regel 2 met zekerheid valt af te leiden. De breedte wordt dan 22,5 cm, overeenkomende met de 23 cm van kolom II. Een zelfde breedte kunnen wij berekenen voor kolom III, op grond van de reconstructie van de voorlaatste spreuk, die ons ook uit andere bron bekend is.

Of de huidige eerste kolom dit ook oorspronkelijk geweest is, is niet meer na te gaan. Daar regel 1 met een, zij het korten titel begint, is de mogelijkheid niet uitgesloten. Het verso kan ons hier niet helpen. De brief aan Ramses II kan in dezen vorm volledig zijn, — wat trouwens nog weinig zeggen zou — maar zeker is dit allerminst; vgl. bijvoorbeeld de situatie in LEEMANS, Monumens, plaat CXLVIII.

Ook voor de laatste kolom laat zich verder niets vaststellen.

Transcriptie van den hiëratiscen tekst in hiëroglifhen:

1,4

 1,5

 1,6

 1,7

 1,8

 1,9

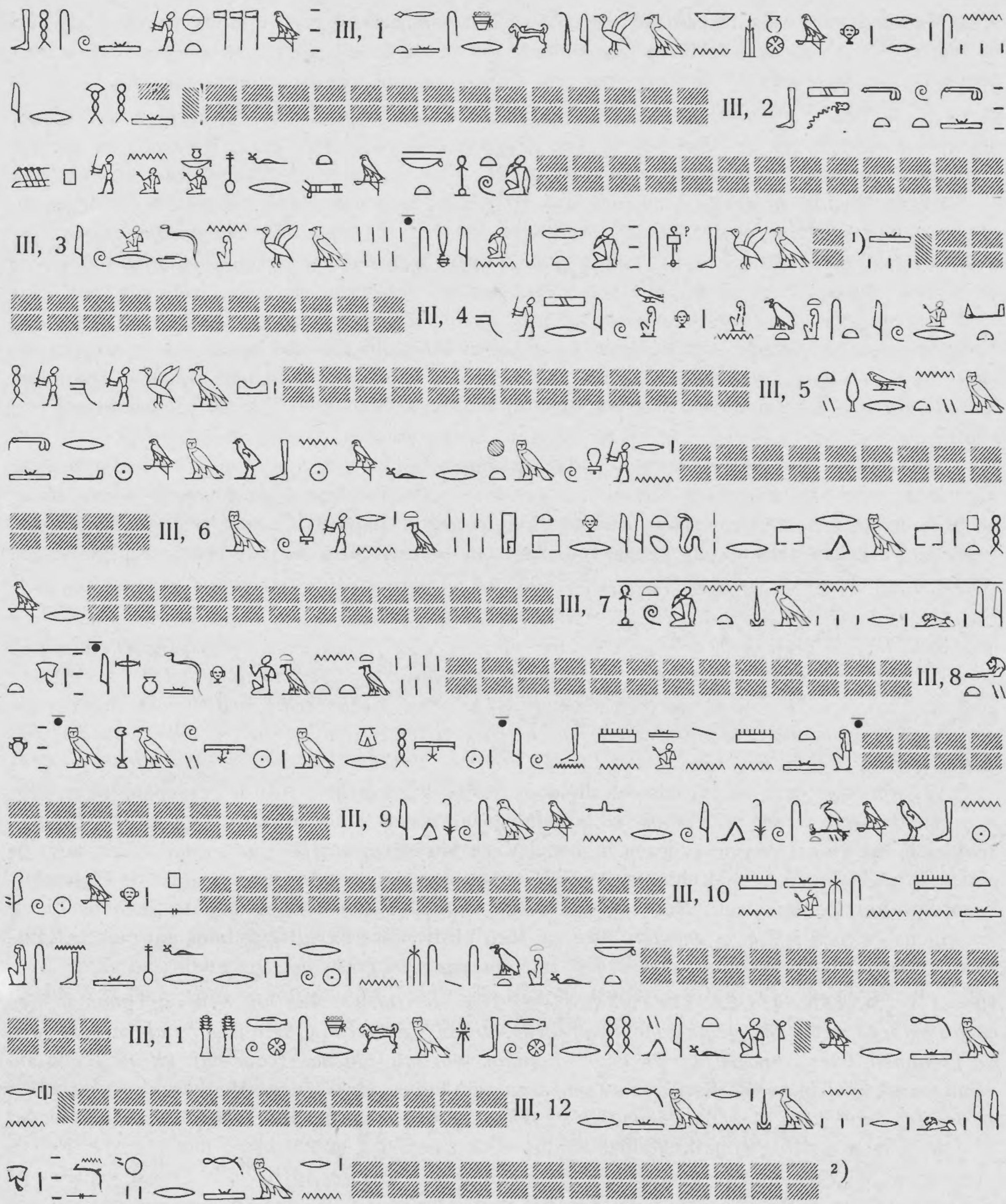
 1,10

 1,11

 1,12

 II, 1

 II, 2

1) De lezing van dit teken is ons niet mogen gelukken. Het lijkt op Δ .

2) N.B. Wij hebben in de transcriptie de arceering ook daar gebruikt, waar wij beschadigde teekens niet hebben kunnen identificeren. In zulke gevallen vergelijkte men het facsimile en de fotografie.

Wij achten ons verplicht bij de uitgave van den papyrus ook een vertaling van den tekst op te nemen. Als gevolg van de reeds geschilderde omstandigheden moet zulk een vertaling uiterst onzeker zijn; men benutte de onze dan ook slechts met de grootste voorzichtigheid.

I 1—9. [EEN ANDERE BEZWERING(?)] TEGEN SCHORPIOENEN. Een spreuk om schorpioenen te vangen, om den bek van bijtend ongedierte te grijpen en om te verhinderen dat het vergif zich verbreide. Sta stil, sta stil, rebel! VIER Ik ben Horus, die uitgegaan is uit Busiris en slaapt in Abydos, om een te zoeken voor de begrafenis van Osiris. Gij groote šm...t-slang, die in den grond zijt, men zoekt U in Busiris zooals de zon schijnt, terwijl de Enneade stil staat. Horus wordt gegrepen; hij wordt geworpen op zijn dijen, hij wordt geworpen op den reinen steen. De is aan zijn rechterhand, de, de zon uraeus. Ik verwek tooverkracht, niet sta ik toe dat zaad, om den mond van den hemel te sluiten, om den mond van de aarde te sluiten, om den mond van de voedster te sluiten, om den mond van te sluiten, om den mond van hem, die in haar armen is, te sluiten. Sta stil, sta stil, schorpioen! Luister naar [mijn] woorden! Ik ben, die de toovenarij van Horus weet aan te wenden.

Een weinig begrijpelijke spreuk vol toespelingen op legenden, die ons niet nader bekend zijn, maar ook door den tekst zelf niet duidelijk worden. De šm...t-slang (waarom een slang en geen schorpioen?) doet denken aan de šmmj.t-slang in papyrus Chester Beatty VII, recto 7, regel 5. De reine steen is ons geheel onbekend en evenzoo de voedster, eenige regels verder.

I 9—II 1. EEN ANDERE bezwering TEGEN SCHORPIOENEN. Horus is gebeten! Horus is gebeten! Gij! Horus is gebeten! Horus is gebeten in den nacht, in het duister. Er is geen hout, er is geen vuur, er is geen bezwering voor Horus. Er is geen speeksel om te (?) spuwen. Laat men naar Heliopolis ¹⁾ gaan [om] een bezwering voor Horus te halen Men komt uit Heliopolis, terwijl Horus toch gebeten is. Ga zitten, Horus, red U zelf! Uw eigen woorden zijn voor U afdoende. Uw moeder Isis spreekt over U bezweringen uit. Al haar woorden zijn doeltreffend.

Wij verstaan deze spreuk als een dialoog. Horus is gebeten! wordt er geroepen, maar, zegt een tweede stem, er is geen vuur, er is zelfs geen speeksel, het primitiefste van alle geneesmiddelen, om Horus mee te genezen. Laat men een bezwering in Heliopolis gaan halen, zegt de eerste spreker. Dit is een slechte raad, want wij weten, dat in deze teksten juist de Heliopoli-taansche god Re als slachtoffer van het vergif optreedt. Men komt (men is gekomen?) uit Heliopolis en toch is Horus gebeten, dwz. en toch blijft Horus vergiftigd, luidt dan ook het antwoord. Hierop volgt de oplossing: Red U zelf, uw eigen magie is doeltreffend.

II 1—5. EEN ANDERE BEZWERING TEGEN SCHORPIOENEN. Ik ben uitgegaan in den nacht, bekleed met glans, gegord met den uraeus. Horus is achter mij, Seth is aan mijn zijde, goden en godinnen, wier mond is als een boekrol, staan voor mij. Gij daar voor mij, gij die tegen mij komt, tast mij niet aan! Zie, een groote god staat aan mijn zijde. Goden! Maakt mij den weg vrij; ik ben een van U! Zie, ik ben de zoon van Re temidden van zijn Enneade. Braakt uit schorpioenen!

Men mag zich de situatie wellicht aldus voorstellen. De god bekleed met glans is Re, de zonnegod, die zich op zijn nachtelijken tocht door de onderwereld bevindt. Naast hem op de zonneboot staat Seth en achter hem, aan het roer, Horus. Zij worden op hun reis aangevallen

1) 'Iwnw-R^c, vgl. H. GAUTHIER, Dictionnaire des Noms Géographiques Contenus dans les Textes Hiéroglyphiques, deel I, le Caire 1925, blz. 56.

door de slang Apophis, doch deze wordt dan door Seth geveld ¹⁾. Dat de toovenaar zich even verder identificeert met den zoon van Re (Heka?) is opvallend, maar behoeft de bovenstaande verklaring niet uit te sluiten. Dergelijke anomalieën komen in religieuze teksten meer voor ²⁾. De zin *Braakt uit schorpioenen!* is een bevel aan de schorpioenen het vergif uit te spuwen.

II 5—11. *EEN ANDERE BEZWERING TEGEN SCHORPIOENEN. Ik lig te slapen in mijn venster en bemerk dat iets tegen mij opspringt. Ik word omvergeworpen in den nacht en vind de woestijnen in verwarring. De stem van de bezwering is luid roepende om het vergif, zooals de stem van Re, roepende om zijn Enneade. De stem van de bezwering is luid roepende om het vergif, zooals de stem van Thoth, zoekende naar zijn geschriften. De stem van de bezwering is luid roepende om het vergif, zooals de stem van het meel, roepende om het bš̄. De stem van de bezwering is luid roepende om het vergif, zooals de stem van Seth, strijdende met het zaad (? , vergif?). Niet kauwt hij het, niet spuwt hij het uit. Zij wordt bij haar schort gepakt, na binnengetreden te zijn onder de Enneade.*

De toovenaar wordt evenals Horus, wij hooren dit in deze teksten steeds weer, niet over dag, maar 's nachts gestoken. Maar de „stem” van de bezwering is luid en dus effectief. Dit wordt nu verduidelijkt door toespelingen op verschillende mythologische gebeurtenissen. De eerste geldt misschien de „mythe van den zonnegod”, waarin Re, gestoken door het vergif heimelijk voor hem door Isis bereid, zijn gevolg tevergeefs om hulp smeekt. Voor de tweede toespeling, *de stem van Thoth, zoekende naar zijn geschriften*, zij herinnerd aan de geschiedenis van Setne en Neneferkaptah, waarin den God Thoth een van zijn heilige boeken wordt ontstolen, wat hij niet nalaat bitter te wreken. Voor *de stem van het meel, roepende om het bš̄* hebben wij geen verklaring. De vierde en laatste vergelijking, *de stem van Seth, strijdende met het zaad* (? men kan ook *vergif* vertalen), heeft vermoedelijk betrekking op het bekende verhaal van den strijd tusschen Horus en Seth, waarin uit Seth's hoofd van het zaad van Horus een zonnescijf wordt geboren. Voor den zin *niet kauwt hij het, niet spuwt hij het uit*, vergelijk men Sethe, Die Altägyptischen Pyramidentexte, onder no. 1460. Wat hierop volgt is weer duister. Misschien wordt het vergif hier gepersonifieerd.

II 11—III 2. *EEN ANDERE BEZWERING TEGEN SCHORPIOENEN. Ontvang den slag [van den] vijand, die uit zijn kanaal is uitgegaan. Verberg uw mond met lucht; open uw oogen en verberg [hen] niet. Ptah komt aan U voorbij, terwijl hij geschoren is, en Re is aan het jagen. De groote Enneade slaapt; de heer van Heliopolis is over hen. Wanneer legt het vergif uitspuwt. Ik heb ontvangen; ik ben Nefertem.*

Het is ons niet mogen gelukken van deze zinnen den samenhang te vinden. Voor de identificatie met Nefertem vergelijk men regel 132 van de Metternichstèle. Op de magische stèles behoort de staf van Nefertem tot de gewone motieven.

1) Horus en Seth maken beiden deel uit van de bemanning van de zonneboot. Horus fungeert als stuurman, vgl. Doodenboek, inleidende zonnelymne; papyrus Chester Beatty VIII, recto 7, 9; papyrus Bremner Rhind, 32, 9; Metternichstèle, regel 116; W. Pleyte, Set dans la Barque du Soleil, Leide 1865, afb. 2; Annales du Service des Antiquités, enz., deel XVIII, blz. 143, en G. Nagel, Set dans la Barque Solaire, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale au Caire, deel XXVIII, blz. 37. Set staat op de voorplecht en doodt Apophis, vgl. de artikelen van Pleyte en Nagel, Gardiner, The Library of A. Chester Beatty, The Chester Beatty Papyri, No. I, blz. 16, noot 8, en de afbeelding bij J. Spiegel, Die Erzählung vom Streite des Horus und Seth, enz., Glückstadt 1937.

2) Zoo in de spreuk „Gegroet god!” van de magische stèles, waar de bezweerder eerst Horus aanroeft en zich daarop met hem identificeert.

III 2—6. EEN ANDERE bezwering [TEGEN SCHORPIOENEN] Ik zal tot U de zeven aankondigingen zeggen uw dochter op U voor haar moeder. Ik zal den berg doen slaan den grooten-boom, die voor Re staat bij zijn opgang, om te sluiten den mond van, om te sluiten den mond van de zeven Hathoren, om uit het huis van Ptah te gaan, om

De tekst wordt op de derde bladzijde te fragmentair om nog begrijpelijk te zijn. Het getal 7 speelt in deze spreuk zooals in vele schorpioenen-spreuken een groote rol. De boom, die voor Re staat bij zijn opgang, is misschien de *šd*-boom, die dikwijls in verband met Re wordt genoemd. Voor de zeven Hathoren vergelijkte men de Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel LXI, blz. 83—93.

III 7—10. [EEN ANDERE] BEZWERING TEGEN SCHORPIOENEN. Gegroet gij [op wier hoofd de] zeven [uraeussen zijn, aan wie de zeven en zeventig] harten [zijn toevertrouwd], in den nacht, in het duister. Indien (?) X, zoon van Y, niet [geneest (?)], zal Horus zich [niet] afwenden, zal Thoth zich niet afwenden. Sjoë verrijst en schijnt X, zoon van Y, is gezond en beter dan op den dag, waarop zijn moeder hem baarde.

Deze spreuk komt in eenigszins andere redactie voor in Papyrus Chester Beatty VII, recto 3, regel 5—7; zie Gardiner's vertaling en commentaar. Een godin met zeven uraeussen en zeven en zeventig harten is ons niet nader bekend. Voor een god met zeven uraeussen zie W. Flinders Petrie, Amulets, London 1914, blz. 31.

III 10—12. EEN ANDERE BEZ[WERING TEGEN SCHORPIOENEN. Ik ben Horus, die uitgegaan is uit] Busiris en slaapt in Abydos, om zijn vader Osiris te zoeken, om te grijpen, om den bek van schorpioenen te grijpen,, om den bek van te grijpen,

De tekst eindigt met een spreuk, die sterk aan de eerste doet denken. Zij blijft midden in een zin steken, daar de papyrus hier afbreekt ¹⁾.

1) [Aan de lijst van handschriften op blz. 53 voege men nog toe den magischen papyrus Weenen, gepubliceerd door E. von Bergmann, Hieratische und Hieratisch-Demotische Texte der Sammlung Ägyptischer Alterthümer des Allerhöchsten Kaiserhauses, Wien 1886, blz. VI—VIII met plaat V.]

Fragment of an ancient papyrus scroll containing text in Demotic script. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines across the width of the fragment. The script is dense and cursive, characteristic of the Late Period of Egypt. The fragment shows signs of age, including fraying at the edges and some darkening of the surface.

RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN
PAPYRUS I 349, RECTO

1	PPN	174	300	123
2	PPN	174	301	146
3	PPN	174	301	308
4	PPN	174	301	413
5	PPN	174	301	499
6	PPN	174	301	553
7	PPN	174	301	618
8	PPN	174	301	012
9	PPN	174	301	960
10	PPN	174	364	911

